

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ

В. Д. Берназ, С. М. Смоков

РІШЕННЯ СЛІДЧОГО
(КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ, ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ
ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ)

Монографія

Одеса – 2005

Берназ В.Д., Смоков С.М. Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти). Монографія. – Одеса: Видавництво Одеського юридичного інституту НУВС, 2005. – 151 с.

Рецензенти:

Салтевський М.В., доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки та техніки України, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого.

Волобуєв А.Ф., доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики НУВС України.

У монографії розглядаються питання слідчої діяльності, зокрема, досліджується робота слідчого як пізнавально-доказова діяльність. Особлива увага приділяється прийняттю слідчим різноманітних рішень при провадженні досудового слідства, зокрема, прийняттю процесуальних та тактичних рішень при виконанні різноманітних слідчих дій. Розглядаються питання ризику при прийнятті та реалізації рішень слідчим, психологія протидії слідчої діяльності.

Розраховано на науковців, практичних працівників слідчих підрозділів МВС, прокуратури, СБУ, податкової міліції, курсантів і студентів юридичних вузів.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Одеського юридичного інституту НУВС.*

ISBN 966-7375-68-0

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Загальна характеристика слідчої діяльності.....	8
1.1. Робота слідчого як пізнавально-доказова діяльність.....	8
1.2. Психологічні основи слідчої діяльності.....	17
Розділ 2. Процесуальні рішення слідчого.....	28
2.1. Внутрішнє переконання слідчого як підстава для прийняття процесуальних рішень.....	28
2.2. Процесуальні рішення слідчого як форма реалізації його внутрішнього переконання.....	55
2.3. Роль внутрішнього переконання слідчого при прийнятті основних процесуальних рішень на початковому етапі досудового слідства.....	70
Розділ 3. Тактичні рішення слідчого.....	88
3.1. Сутність, роль та зв'язок тактичних рішень із процесуальними рішеннями слідчого.....	88
3.2. Роль психологічного впливу слідчого при реалізації тактичних рішень.....	103
3.3. Ризик при прийнятті та реалізації рішень слідчого.....	121
3.4. Психологія протидії слідчої діяльності.....	131
Висновки.....	137
Література.....	139

ВСТУП

Діяльність слідчого по розкриттю та розслідуванню злочинів можна розглядати як послідовний процес формування, прийняття та реалізації різних рішень.

Оптимізація цього виду діяльності та її важливої ланки – процесів, пов'язаних з його рішеннями, виступає об'єктивно значущим аспектом забезпечення ефективності розслідування злочинів, що здійснюються сучасними злочинцями в умовах їхніх активних протидій кримінальному судочинству.

Проблеми оптимізації слідчої діяльності поставили на порядок денний питання дослідження процесів прийняття та реалізації рішень слідчого та, зокрема, тактичних рішень. Сучасний стан дослідження цього питання характеризується лише розрізненими висловлюваннями супутнього плану [1,643].

У зв'язку з цим, розробка процесуальних, тактичних та психологічних аспектів прийняття та реалізації рішень слідчого, безумовно, актуальна і необхідна в цілях:

- 1) раціоналізації психологічного забезпечення та підтримки цієї частини діяльності слідчого;
- 2) ефективної організації системи професійного відбору – в аспекті схильності, здібності до криміналістично-тактичного та процесуального рішень;
- 3) подальшого розвитку теорії та практики, професійної підготовки слідчих;
- 4) проектування діяльності слідчого;
- 5) дослідження процесів тактичного вибору, як найважливішого типу рішень слідчого, на основі його внутрішнього переконання;
- 6) визначення місця та ролі тактичних та процесуальних рішень у ієрархії психологічних механізмів регулювання діяльності слідчого;
- 7) встановлення значимості тактичних та процесуальних рішень у спільній діяльності в складі слідчо-оперативних груп;
- 8) розробки психологічних аспектів прийняття рішення слідчим в умовах тактичного ризику.

Поряд із названими не досліджені проблеми прийняття та реалізації тактичних та процесуальних рішень і в контексті розробки психологічної теорії діяльності слідчого.

Через зазначені обставини стає очевидною та, дійсно фундаментальна значимість, яку має розробка проблем прийняття та реалізації рішень як для діяльності слідчого, так і для діяльності інших посадо-

вих осіб, які приймають участь у розслідуванні злочинів.

На наш погляд, усі ці напрямки та аспекти можуть правильно вирішуватися лише на комплексній науковій основі міжгалузевих, міждисциплінарних досліджень.

Монографія присвячена спробі об'єднати теоретичні міркування наук кримінального процесу, криміналістики і психології з вирішенням завдань прикладного характеру. Слідчий розглядається як повноважний суб'єкт кримінального процесу як особистість, яка персонально відповідає за рішення по кримінальній справі.

Проблеми дослідження процесів прийняття та реалізація рішень слідчого досліджувалися протягом тривалого часу, окремі їх аспекти розглядалися ще у працях відомих юристів XIX ст., таких, як: Л.Е. Владимиров, О.Ф. Коні та інші. Значна увага питанням цієї проблеми приділялась у працях вчених процесуалістів і криміналістів України: С.П. Альперта, Ю.П. Аленіна, Л.Е. Ароцкера, В.П. Бахіна, М.І. Бажанова, Т.В. Варфоломєєвої, В.І. Гаєнко, А.В. Іщенко, А.П. Закалюка, О.М. Джужі, А.Я. Дубинського, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевого, Н.І. Клименко, М.В. Костицького, І.П. Лановенка, В.Г. Лихолоба, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевича, В.П. Лисицина, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмичова, А.Є. Крикунова, В.Т. Нора, Г.А. Матусовського, М.М. Михеєнка, О.Р. Михайленка, П.П. Михайленка, І.В. Постики, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, В.К. Стринжи, М.О. Сенчика, А.О. Фокіної, В.І. Шакуна, В.Ю. Шепітько та інших, а також вчених інших держав-членів СНД: А.Р. Белкіна, Р.С. Белкіна, В.А. Вікторова, Л.Я. Драпкіна, А.В. Дулова, В.М. Жуковского, В.І. Камінської, Л.М. Карнеєвої, А.М. Ларіна, І.М. Лузгіна, П.А. Лупинської, Ю.В. Манаєва, Г.М. Резніка, А.Р.Ратинова, В.М. Савицького, М.С. Строговича, Х.С. Таджієва, Ф.І. Фактуліна та інших.

Однак вони розглядалися при дослідженні більш глобальних питань і не в такому ракурсі.

Процес прийняття рішення, який входить у структуру слідчої діяльності, є цілісною системою, яка має свою логіку розвитку та закономірності і входить у цей вид діяльності як найважливіша ланка, займає центральне, ієрархічно головне місце, а з іншого боку – це основне та найбільш складне завдання. Тому функція вироблення рішень виконує структуроутворюючу роль у формуванні та реалізації слідчої діяльності на всіх стадіях кримінального процесу, будучи наскрізним стержневим аспектом цієї діяльності.

Психологічною особливістю цієї діяльності є те, що вона реалізується через систему психічних процесів, як когнітивних, так і інших – емоційних, вольових, мотиваційних. Структурно в діяльність щодо

прийняття рішення входять процеси осмислювання та оцінювання слідчої ситуації, притаманні рішенням процесуальних завдань, замислів протидіючих сил, можливостей слідства. Це і визначення тактичного діяння, умов і засобів їх досягнення, прогнозування результатів, реалізації рішення, планування, контроль, самоконтроль. У зв'язку з цим прийняття тактичного рішення виступає як функція розслідування, у ході якої здійснюється співорганізація різних підвидів діяльності на базі психічних процесів слідчого.

Підкреслимо також, що тактичне – поліфункціональне, воно завжди направлене на рішення задач з багатьма невідомими, окресленими предметами доказування. Важливою, психологічною особливістю рішення є його обумовленість правовим статусом суб'єкта прийняття рішення. При цьому, слід враховувати, що в ході цієї діяльності проявляється одна з основних закономірностей прийняття рішень – феномен часткового розходження нормативного з реальним варіантом індивідуального вибору. Не можна не враховувати й того, що для процесу прийняття рішення характерна висока ступінь їх варіативності, змінності й залежності від слідчої ситуації, яка склалася.

Вищезазначене обумовлює високу складність прийняття рішень, детермінованих поліфакторністю покладених в основу цього процесу, як об'єктивного, так і “суб'єкт-суб'єктного” плану.

У цьому плані праві ті вчені-криміналісти, які відзначають, що тактика з'являється там і тоді, коли слідчому протистоїть особа з протилежними інтересами [2,14]. У зв'язку з цим неповинно прийматися рішення без обліку впливу системи об'єктивного та міжсуб'єктивного планів. Це, передусім, відносини слідчого із суб'єктами процесу і особливо із суб'єктом, інтереси якого зачіпаються. У даному випадку протидії особи, яка підозрюється в скоєнні злочину, повинні враховуватись у якості системостворюючого елемента в процесі прийняття та реалізації рішення. Так за даними В.С. Кузьмічова у 80% вивчених ним кримінальних справ та 90,7% опитаних засуджених чинилися протидії розслідуванню [3, 16].

Ця проблема лише частково привернула увагу криміналістів, але набула останнього часу особливої актуальності та гостроти [4,229]. При цьому протидія може бути безпосередньою або опосередкованою, тобто через інших осіб, та припускати ту чи іншу форму відносин, яка, в основному, реалізується через спілкування суб'єкта в протидії зі слідчим. Спілкування припускає реалізацію трьох компонентів: перцептивного, комунікативного та інтерактивного. Перцептивна сторона – процес взаємного сприйняття, пізнання суб'єктів спілкування, встановлення взаєморозуміння. Комунікативна сторона – це

обмін інформацією. Інтерактивна сторона складається в організації взаємодії.

Суб'єкт протидії впливає на слідчого, намагаючись сформувати в нього потрібну для себе думку, прагне отримати інформацію про хід розслідування, про задуми слідчого та, водночас, може передавати слідчому дезінформацію, прагне приховувати, маскувати, змінювати, фальсифікувати данні, необхідні слідству. Нарешті, в інтерактивній частині може протидіяти, взаємодіяти, створювати конфлікти і т.п.

Сьогодні, як ніколи, актуального значення для успішної боротьби зі злочинністю і вдосконалення досудового слідства набувають розробки основних процесуальних, тактичних, психологічних проблем прийняття рішень слідчим, які розкривають їх багатоаспектність, складність, що потребує подальшого дослідження цих питань з метою оптимізації діяльності по розслідуванню злочинів.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Робота слідчого як пізнавально-доказова діяльність

Проблема використання досягнень психології в організації людської діяльності виникла не сьогодні. Індивідуальні особливості психіки людини визначають його здібності брати участь у сфері виробничої діяльності. Для багатьох професій специфікою діяльності є необхідність щоденного спілкування з людьми і тому компетентність у цій області стає необхідною умовою успішної роботи представників різноманітних професій.

Робота слідчого належить до числа соціологічних професій, пов'язаних зі складною інтелектуально-практичною діяльністю. Питання психологічних аспектів діяльності слідчого розглядаються давно, але значимість їх зростає у зв'язку з нагальною потребою глибокого вивчення індивідуальної і масової психології людей, серед яких представники правоохоронних професій, у тому числі слідчі. На сьогодні вирішувати ці завдання на чисто емпіричному рівні, на основі життєвого досвіду кожного окремого слідчого працівника вже не можна. Потрібні більш широкі і глибокі узагальнення теорії й практики застосування психології в слідчій роботі.

За останній час з'явився ряд робіт із судової психології і психології слідчих дій, зокрема, присвячених особливостям психологічних аспектів окремих видів правоохоронної діяльності. Найбільш глибоко цими питаннями займалися В. П. Бахін, В. Л. Васильєв, Ф. В. Глазирін, В. І. Гончаренко, Н. Л. Гранат, Г. Г. Доспулов, В. Є. Коновалова, В. Г. Лукашевич, З. І. Мітрохіна, А. Р. Ратінов, Ю. Ф. Чуфаровський, В. Ю. Шепітько, Г. М. Шиханцов і деякі інші відомі вчені. Проте зміни, що відбулися в соціально-економічному розвитку суспільства, у структурі злочинності і, у тому числі, її професіоналізації, “наповненні” злочинного середовища високоінтелектуальними особистостями, використання злочинцями новітніх досягнень науки і техніки у злочинних цілях, відставання в ряді випадків законодавчої бази, на яку спираються правоохоронні органи потребують нових підходів до боротьби зі злочинністю, у цілому, і вивчення психологічних аспектів правоохоронної діяльності.

У зв'язку з цим значимим, на нашу думку, є більш докладне ви-

вчення психологічних аспектів діяльності, пов'язаної з виявленням, розкриттям і розслідуванням злочинів, тобто діяльності слідчого.

В. Є. Коновалова зазначає, що: “Досліджуючи закономірності психічної діяльності людини у зв'язку з його професійною приналежністю (у силу необхідності або за покликанням), ми з'ясовуємо її особливості, що сприяють, з одного боку, пізнанню організаційних основ професійних функцій, які виконуються індивідом, а з іншого боку - удосконаленню організації цієї діяльності. Слідча робота з погляду її психологічних показників є найменш вивченою областю професійної діяльності людини, що багато в чому не сприяє рішення проблем її наукової організації” [5, 47].

Дослідження психологічних аспектів слідчої діяльності містить у собі вивчення тих психічних явищ, що виникають у зв'язку з дією норм кримінально-процесуального права і реалізацією принципів кримінального процесу і правил криміналістики, тобто психічних явищ, з якими випадає зустрітися слідчому у сфері кримінального судочинства.

Традиційними об'єктами досліджень в галузі судової психології є обвинувачений, свідок і потерпілий. При дослідженні психологічних станів цих учасників кримінального процесу основна увага привертається до з'ясування тих закономірностей, що мають відношення до інформації, яка стосується злочину. При цьому, більшістю з названих нами вчених, в основному, приділялася увага дослідженню чинників, що впливають на точність сприйняття інформації про подію злочину, на цілісність інформації, чинники, що визначають трансформацію відомостей під час передачі інформації, виявлення й усунення перешкод із метою забезпечення достовірності і стабільності фіксованого повідомлення. Проте треба зазначити, що й сам слідчий також є об'єктом вивчення психології досудового розслідування. У зв'язку з цим, справедливо підкреслює Ю. В. Чуфаровський, що психологія розкриває закономірності, знання яких необхідне кожному, хто покликаний впливати на людей, спрямовувати їхні зусилля, виховувати їх і т. ін. Знання психології винятково важливе для встановлення істини, дає можливість контролювати власні пізнавальні, вольові, емоційні процеси, перевіряти і спрямовувати ці процеси в інших осіб, правильно приймати рішення [6, 3].

Психологічні особливості слідчого, що мають значення для процесу розслідування, визначаються колом обставин. Насамперед, це людина, наділена владою і особливими владними (процесуальними) повноваженнями. Слідчий – це особа, поведінка якої визначається не тільки формальними нормами кримінального процесу і правилами криміналістики, але й неписаними нормами представника професії,

до якого більш ніж до будь-кого стосуються вимоги про належну поведінку, обумовлену морально-етичними категоріями. Важливе значення має також дослідження психологічних якостей слідчого, пов'язаних з особливостями спілкування, із комунікацією, тобто з такими характеристиками особистості, що визначають оптимальні відношення контактного типу, специфікою формування ,прийняття та реалізації рішень по кримінальній справі.

Багато специфічного в психологічному плані містить провадження окремих слідчих дій (допиту, обшуку, пред'явлення для впізнання і т.п.). Психологічні особливості окремих слідчих дій визначаються, насамперед, призначенням і ціллю кожної слідчої дії. При цьому, варто враховувати і деякі психологічні закономірності, що властиві окремим слідчим діям. Так якщо для допиту свідка однією із закономірностей є ненавмисне перекручування інформації в силу різноманітних емоційних чинників, то основною психологічною закономірністю, яка має місце при огляді місця події, є можливість пропуску якої-небудь деталі в зв'язку з перевагою заздалегідь виниклої версії.

З точки зору психологічного механізму досудове розслідування є вольовою діяльністю слідчого, спрямованою на досягнення свідомо поставлених цілей. Тому для успішного вирішення завдань, що стоять перед органами досудового розслідування, необхідно знати і постійно враховувати загальні психологічні закономірності, що діють у цій області, а також специфічні психологічні риси, властиві слідчій роботі. Так В.Л.Васильєв однією з особливих психологічних рис діяльності слідчого називає її пошукову сторону, яка реалізує прагнення до розкриття злочину і полягає в збиранні вихідної інформації для вирішення професійних завдань. Особливе значення пошукова сторона діяльності слідчого має на першому етапі розслідування. Сутність її, на думку В.Л. Васильєва, полягає у виділенні з навколишнього середовища криміналістично значимої інформації (сліди злочинця, потерпілого, зброї або знарядь злочину і т.д.), яка дає можливість із достовірністю реконструювати подію злочину з таким ступенем точності, як цього потребує закон.[7, 206] Ю.В. Чуфаровський основним визначальним компонентом структури діяльності слідчого називає пізнавальну діяльність по збиранню і дослідженню найрізноманітніших фактів, на підставі яких цілком відновлюється минула подія, усі взаємовідносини різноманітних осіб, пов'язаних із цією подією, пізнається особистість суб'єкта, що вчинив злочин. [6,34] Називаючи розслідування, по суті, пізнавальним процесом, В.Є.Коновалова відзначає ту особливість, що пізнання в цьому випадку має форму доказування. Процес накопичення певних фактів, що доказують або спростовують подію

злочину, є, на її думку, процесом оперування доказами. [5,68] М. І. Єнікеев говорить про специфіку слідчого пізнання, яка полягає в тому, що слідчий досліджує як взаємозв'язки безпосередньо сприйманих явищ, так і те, що відбулося у свідомості людей про розслідувану подію, тобто аналізує психічні явища.[8,360]

Отже, відомими вченими вказується на наявність психологічних особливостей пошуково-доказової роботи слідчого, що відбиває необхідність самостійного вивчення цієї сторони слідчої діяльності.

Розслідування злочинів – це, в усіх випадках, пізнання події минулого, що завжди ґрунтується для особи, яка пізнає, на встановлених фактах дійсного. Розслідування злочинів означає відновлення можливо більш повної картини того, що відбулося, пізнання на основі зібраних і досліджуваних доказів усіх сторін події. Це не може бути здійснено без логічного мислення, використання таких методів пізнання, як аналіз, синтез, аналогія й ін. [9,65]. Її вирішення тісно пов'язане з роботою уяви і професійної інтуїції слідчого. У цьому випадку обов'язково відбувається уявне опрацювання одержуваної інформації, виникають судження про зв'язки, факти, можливі шляхи розвитку подій, висуваються і перевіряються різноманітні версії. Розслідування злочинів, як пізнавальний процес, спирається на відтворювану уяву, що відбиває інформацію (доказовий матеріал), яку людина безпосередньо не сприймає, і на творчу уяву, що виникає на основі конкретного задуму і є продуктом фантазії слідчого. У багатьох випадках діяльність слідчого базується на його професійній інтуїції. У буквальному розумінні “інтуїція” - це чуття, тонке розуміння, проникнення в саму суть чого-небудь. [10,220]. Розвинута уява й інтуїція мають величезне значення в діяльності слідчого, як і в будь-якій іншій творчій роботі.

Про значення уяви й інтуїції в судовій практиці дуже образно сказав видатний юрист минулого А.Ф.Коні: “Я присвячував вечір напередодні засідання винятково думці про майбутню справу, намагаючись уявити собі, як саме був вчинений злочин і в якій обстановці. Після того, як я переконався у винності шляхом логічних, життєвих і психологічних міркувань, я починав думку уявами. Вони іноді виникали переді мною з такою силою, немов я був присутній безпосереднім свідком при самому вчиненні злочину, і це без мого бажання, мимоволі, як мені здається, відбувалося на переконливості моєї промови, зверненої до присяжних” [11,152].

Цілком очевидно, що й у практиці роботи слідчого передбачати ймовірний хід події без уявного відтворення реальної обстановки, в якій воно розвивалося або буде розвиватися, неможливо. Слідчий має справу з уривчастими відомостями про злочинця, про подію злочину

й хоча злочинці вдаються до різноманітних хитрощів, щоб не бути знайденими, слідчі кваліфіковано ведуть їх пошук.

Практика свідчить, що позитивних результатів у пошуковій роботі домагаються, насамперед, ті слідчі, які мають здатність наочно уявити собі особу, яку розшуковують, мислено відтворити хід його міркувань і дій, і вміють, на основі цього, зосередитися в роботі над тим варіантом поведінки злочинця, який він вважає для себе найбільш вигідним, щоб залишитися не виявленим.

Уява й інтуїція не виникають із нічого. Джерелом для них завжди слугують знання і досвід людини. Чим глибше знання слідчого і різнобічний його досвід, чим вище його професійна майстерність, тим багатшими будуть його уява й інтуїція, тим легше він зможе знайти правильне рішення поставлених перед ним завдань, і тим пліднішими будуть результати його пошукової роботи.

М.О. Калашников виділяє такі пізнавальні якості слідчого:

- високий рівень інтелектуального розвитку;
- гнучкість розумових процесів;
- здатність до аналізу й узагальнення інформації;
- завзятість при вирішенні завдань;
- уміння прогнозувати;
- уміння розрізняти головне і другорядне;
- здібність до реконструкції явищ за їх непрямими ознаками;
- спостережливість;
- творче мислення;
- відсутність емоційної деструкції;
- розвинена інтуїція;
- ерудованість;
- гарна пам'ять;
- розвинена довільна увага;
- пізнавальна активність;
- критичність до інформації [12, 110-111, 320].

Сила слідчого полягає в глибині знань, в умінні мислити аналітично. Кваліфікований слідчий може охопити думкою велике коло питань, спроможний проникнути в сутність аналізованих фактів, зрозуміти зміст того, що відбувається, передбачати його найближчі і віддалені, прямі і побічні результати і на підставі оцінки зібраних доказів, керуючись своїм внутрішнім переконанням, прийняти правильне рішення.

При розслідуванні кримінальних справ необхідно постійно відшукувати, збирати і досліджувати різноманітні фактичні дані, відбувається багатократна оцінка і переоцінка оперативної й іншої, не проце-

суальної, інформації і судових доказів, висуваються і відхиляються різноманітні загальні і приватні версії.

Знайти раціональне зерно в масі різноманітної інформації, відокремити потрібне від непотрібного, головне від другорядного, правду від неправди, неправду від помилки - не кожній людині під силу. При оцінці однієї й тієї ж інформації погляди декількох слідчих можуть розходитися. І прав буде той, хто на шляху до істини зуміє, часом, інтуїтивні уявлення перетворити в достовірні знання.

Пошуково - доказова робота слідчого полягає у вирішенні ним системи простих і складних розумових завдань, у творчому підході до ситуацій, що потребують пізнавальної активності. Говорячи про пізнавальну сторону діяльності слідчого, М.І. Єнікеев зазначає, що прості завдання вирішуються слідчим алгоритмічно - шляхом виконання ним ряду заздалегідь відомих правил. Прикладом такого простого алгоритмічного завдання він називає виявлення і вилучення матеріальних слідів, процесуальну їх фіксацію. Рішення ж складних завдань пов'язано з творчим евристичним пошуком відповіді в проблемних ситуаціях [8,359]. У зв'язку з цим, Ю.Н. Кулюткін виділяє дві функції евристики. Перша функція, що позначається ним як "функція наведення", є лише попереднім моментом у процесі вирішення завдань, наводить на правильні рішення, але при цьому існує можливість і помилкових дій. Друга функціональна характеристика евристик складається в скороченні перебору різноманітних варіантів рішень або можливих шляхів у лабіринті пошуку. Цю функцію Ю.Н. Кулюткін називає "скороченою".[13,8].

Розвиваючи цю думку, Г.А. Зорін говорить про те, що, по-перше, евристичний метод – це метод пошуку, розкриття істини, а по-друге - це метод скорочення й оптимізації процесу розкриття злочинів. І тому мистецтво евристики зрозуміло і будується на перетворенні і комбінуванні вже відомих, логічно перевірених методів. Тому чим більше логічних методів включається в процес комбінування і перетворення, тим яскравіші й ефективніші евристичні рішення, тим глибше проникнення евристичних методів у розслідування, тим багатший процес слідчої творчості. [14,9]

У цьому випадку психологічна сторона пошукової роботи слідчого полягає в тому, що, коли перед ним виникає проблема, що негайно необхідно вирішити, він завжди стає перед вибором методів і їх системи, які вишикуються у стратегію вирішення проблеми й обумовлюють оптимальне розслідування злочину.

Необхідно підкреслити, що поведінка і діяльність людей, залучених до сфери розслідування злочинів, має достатньо високий рівень

усвідомлення, тому розраховувати на повну автоматичність їхніх дій і вчинків не можна.

Психологічна своєрідність пошуково-доказової роботи слідчого багато в чому визначається специфічною процесуальною формою. При розслідуванні злочину слідчий може використовувати не будь-які, а лише такі шляхи і засоби, і такий порядок, що зазначені у кримінально-процесуальному законі. Кожний випадок відступу слідчого від цього буде порушенням законності, що у сфері боротьби зі злочинністю приводить до важких наслідків. У такій обстановці надзвичайно важливе значення набуває вміння слідчого добре орієнтуватися в усіх правових аспектах досудового розслідування. Відсутність у слідчого міцних правових знань породжує, звичайно, непевність, сумніви і коливання, які негативно позначаються на результатах роботи, що накладає особливий психологічний відбиток.

Слідчий повинен постійно шукати і знаходити в рамках закону шляхи, що дозволяють найбільш ефективно і повно розслідувати справу. Вибір правильного рішення в складних ситуаціях, з якими нерідко доводиться зіштовхуватися при розслідуванні злочинів, і його реалізація вимагають від слідчого глибокого проникнення в зміст окремих положень закону, значних вольових зусиль і в ряді випадків великої сміливості.

Проте, на практиці часто трапляються випадки, коли слідчі виявляються психологічно не підготовленими виконувати пошуково-доказову роботу. Зіткнувшись з чимось новим для себе, із ситуацією, яка ще не має чітко визначеного правового вирішення, потребує здійснення дій на грані професійного ризику, окремі слідчі “ідуть” від прийняття рішення, ховаючись при цьому за формальну букву закону. У зв'язку з цим, безсумнівний інтерес представляють висловлені В.П. Бахіним положення про можливість використання в пошуково-доказовій практиці слідчих таких засобів протидії злочинній діяльності як “дезінформація” і “провокація”. У наявній науковій літературі цим питанням приділено мало уваги, хоча вони заслуговують більш докладного вивчення.

Досудове доказування - один із різновидів пізнавальної діяльності, тому для того, щоб одержати в процесі розслідування правдиві знання, необхідно знати і постійно враховувати загальні психологічні закономірності, властиві людському пізнанню, і деякі специфічні психологічні закономірності досудового доведення як пізнавальної діяльності. В області кримінального судочинства об'єктом пізнавальної діяльності слідчого є події й діяння, що містять ознаки злочину, тобто такі явища об'єктивної дійсності, пізнання яких потребує дослідження

ряду спеціальних психологічних аспектів вчиненого діяння, таких, як: намір, ціль, мотив і т.д. Важливе значення для визначення ступеню суспільної небезпеки вчиненого діяння має також психологічне дослідження особистості самого правопорушника.

Особливістю пізнавальної діяльності слідчого є те, що об'єктами почуттєвого сприйняття при розслідуванні ним злочину є не самі встановлювані події або діяння, а їх відображення, що залишаються у свідомості людей і на різноманітних матеріальних об'єктах. У силу того, що слідчий сприймає в процесі розслідування не самі встановлювані події, а їх відображення, які містять, звичайно, не всю інформацію про те, що сталося, а лише частину інформації, збільшується небезпека різноманітних помилок. У тих випадках, коли мова йде про відображення, що залишаються у свідомості окремих людей (потерпілих, свідків, обвинувачуваних), деякі факти об'єктивної дійсності можуть зафіксуватися в їхній свідомості в перекрученому вигляді. Можливі перекручування інформації при її одержанні, існує небезпека прийняти за сліди злочину такі відображення, що з'явилися в результаті інших причин. І, при цьому, специфікою слідчого пізнання є те, що йому припадає, по суті, аналізувати те, що є психічним явищем і, нарешті, ті сліди, які залишилися у свідомості людей.

М.І. Єнікєєв відносить такі сліди до психічних, до так званих “особистих доказів”, що є, в основному, методом розпиту. Для цього слідчим проводяться відповідні слідчі дії: допит, очна ставка, судово-психологічна експертиза. Виявлення психічних слідів, зазначає він, має свою пізнавальну специфіку - вони можуть бути виявлені, лише враховуючи чинники, що впливають на формування психічних уяв і їхнє відтворення.[8, 361]

Для того, щоб уникнути можливих помилок, слідчому необхідно добре розбиратися в психології формування окремих видів доказів, знати психологічні чинники, що обумовлюють втрату і перекручування інформації, уміти послабити їхню дію.

Об'єкти сприйняття, пов'язані з розслідуванням злочини, численні і різноманітні. Одні з них широко розповсюджені в повсякденному житті і для їх впізнання не потрібні великі зусилля, інші ж відносяться до числа рідкісних, з якими конкретна людина зустрічається вперше. І в тому, і в іншому випадку сприйняття людини не застраховане від перекручувань. Добре знайомий об'єкт може мимоволі стати заміною іншим, а в невідомого об'єкта можуть бути упущені його істотні властивості й ознаки. Обсяг і точність сприйняття залежать також від зовнішніх особливостей самих об'єктів, здатних привернути увагу всіх або більшості людей. Наприклад, обставини вчинення злочину, що

відрізняються драматичністю наслідків, часто привертають до себе увагу оточуючих і тим самим сприяють їхньому сприйняттю. Іноді увагу очевидців події привертає незвична ситуація, завдяки чому чітко сприймається вся обстановка події в цілому. Наприклад, вигляд переслідуваного або людини, яка втікає, на фоні спокійно їдучих людей, сильний скрип коліс автомобіля при різкому гальмуванні і т.п.

До суб'єктивних чинників відносяться ті явища психіки людини, що сприяють сприйняттю або гальмують його. До них відносяться: спрямованість уваги й інтересів; ступінь чутливості органів сприйняття; психофізіологічний стан (стомлення, пригніченість, нервові потрясіння, страх, переляк, сп'яніння і т.д.). Наприклад, потерпілі часто припускаються помилки у визначенні характеру предмета, яким злочинець завдав їм поранення. Пояснюється це часто тим, що про знаряддя нападу потерпілий нерідко судить лише по болісних відчуттях, які стали результатом його застосування.

Слідчий повинен пам'ятати, що люди описують події завжди суб'єктивно, під впливом особистої і ситуативної мотивації. І тому для одержання достовірної інформації від допитуваних важливе значення має попереднє вивчення їхньої особистості, включаючи і психологічні якості осіб, що цікавлять слідство. При цьому слідчий керується переважно власним життєвим і професійним досвідом. Природно, що він буває різноманітним у кожного зі слідчих, у зв'язку з чим різними слідчими може неоднаково оцінюватися одна й та сама особа. Достовірність психологічної оцінки досліджуваної особи часто залежить і від тимчасового чинника. Звичайно, чим довше ми знаємо людину, тим вірніше її оцінка. Але за короткий період спілкування навіть досвідчений слідчий не зможе дати досліджуваній особі точну і докладну характеристику.

Психологічну основу пошуково-доказової роботи слідчого складає сприйняття ним у процесі провадження слідчих дій різноманітних об'єктів і їх властивостей, а також одержання ним за допомогою органів відчуття іншої доказової інформації. У своїй основі цей процес протікає відповідно до загальних психологічних закономірностей чуттєвого пізнання, водночас він має й деякі психологічні особливості.

Пошуково-доказова діяльність слідчого завжди цілеспрямована. Слідчому доводиться формувати, готувати, приймати, а потім реалізовувати низку рішень. Цілеспрямованість при збиранні і перевірці в ході розслідування доказів виражається в чіткому формулюванні завдань, які слідчому необхідно вирішити на певному етапі розслідування, виходячи з характеру й обставин розслідуваної справи. Тому перед тим, як приступити до пошуку і дослідження якогось об'єкта, необхідно чіт-

ко сформулювати завдання, які ставить перед собою слідчий. Наприклад, які предмети або сліди повинні бути виявлені при огляді місця події, які предмети необхідно відшукати при проведенні обшуку, які ознаки конкретних об'єктів становлять інтерес для кримінальної справи, які обставини необхідно з'ясувати при даному допиті і т.д.

Підготовка до здійснення слідчих дій, які намічаються, пов'язана з необхідною психологічною підготовкою самого слідчого, що включає з'ясування задач даної слідчої дії, а також деталей обстановки, в якій йому доведеться діяти. Крім того, психологічна підготовка припускає також переключення всієї уваги на проведену слідчу дію. Відомо, наприклад, що будь-яка попередня діяльність робить гальмуючий вплив на увагу людини при переході до нового виду діяльності. Це гальмування тим сильніше, чим інтенсивніша і зосередженіша була увага раніше. Тому, перед тим, як приступити до нової слідчої дії, слідчий повинен вжити заходів до переключення уваги. Сприяти цьому буде проведення яких-небудь дій, що не потребують значної концентрації уваги, пов'язаних із виконанням простої механічної роботи, наприклад, підшити зібрані матеріали в окремий том справи, виписати повістки для свідків, чий допит запланований на наступному тижні. У такому випадку гальмуючий вплив попередньої діяльності буде значно ослаблений і значно менше вплине на концентрацію уваги, необхідну для такої дії.

Необхідно також приділяти постійну увагу психологічним чинникам і в процесі здійснення слідчих дій. Крім того, при проведенні слідчих дій, що виконуються поза стінами кабінету, наприклад, огляд місця події або відтворення обстановки й обставин події, слідчий зіштовхується із впливом цілого ряду відволікаючих подразників, так званих “шумів”. У силу цього, для зберігання стійкої і зосередженої спрямованості уваги, потрібно, нерідко, зробити певні психічні зусилля. Тому важливішою рисою слідчого є його вміння абстрагуватися від поганого, несуттєвого в кожній конкретній ситуації.

1.2. Психологічні основи слідчої діяльності

Слідча тактика потребує вивчення і використання закономірностей організації і здійснення слідчої діяльності.

Тактика - достатньо широке і містке поняття, застосовуване в багатьох сферах суспільної практики, але найбільший і однозначний розвиток вона одержала у військовій науці, оскільки її застосування обумовлене станом збройної боротьби, в якій сторони переслідують цілі

знищення противника і зберігання своїх сил. Поняття військової тактики вплинуло на формування визначень тактики різноманітних видів соціальної діяльності. Тактика військова означає, у перекладі з грецького, мистецтво побудови війська, вона включає теорію і практику підготовки і ведення бою, досліджує характер, засоби і принципи ведення збройної боротьби, визначає методи підготовки військ і форми їхньої організації. Тому стає очевидним, що тактика є сукупністю форм, засобів, прийомів досягнення визначеної мети в конкретних умовах протиборства. Тому про тактику мова може йти тільки тоді, коли мають місце змагання, суперництво, боротьба, як різні форми визначеної взаємодії між людьми.

Дане положення є характерним для діяльності по розслідуванню злочинів. У процесі розслідування можна виділити дві сторони, що суперничають. Одна з них - злочинець, який прагне таємно вчинити злочин і сховатися непоміченим. Інша сторона - слідчий, який прагне розкрити цей злочин, знайти винного. Своїм поведженням злочинець створює обстановку колізії із законом, порушує закон, а діяльність слідчого спрямована на те, щоб перешкодити цьому, і неважко помітити, що обидві ці сторони прямують до взаємовиключення. У цьому і складається особливість боротьби. Справді, на випадок можливого арешту, обшуку і допитів злочинці готують різноманітного роду алібі, версії, щоб забезпечити ефективну протидію правоохоронним органам. Рухаючись слідами, слідчий немов відстає від подій. Тому, маючи вигравш у часі, злочинець змушує слідчого діяти в максимально скрутній обстановці. Але тут спостерігається й зворотній процес, сутність якого полягає в тому, що злочинець, порушуючи закон, сам змушений діяти в максимально ускладненій обстановці. І таку специфічну обстановку можна, з повним правом, визнати конфліктною ситуацією. Причому, варто мати на увазі не тільки наявність конкретного обвинувачуваного, підозрюваного, що своїм поведженням на слідстві протидіє слідчому, але й самі злочинні дії невідомих ще осіб, що створюють таку обстановку. Ці дії в об'єктивній дійсності породжують конфліктну ситуацію й її результати у формі матеріальних або ідеальних слідів злочину, що слідчий виявляє в ході огляду місця події або допиту свідка, одержує, накопичує, аналізує і використовує при розслідуванні конкретного злочину.

Отже, конфліктними називаються такі ситуації, коли результат кожного заходу однієї зі сторін, що суперничають, у певній мірі залежить від уяви дій супротивника. У такому випадку конфлікт розглядається як інтелектуальна взаємодія сторін, що містять серйозні розбіжності.

Тактика необхідна там, де зустрічається протидія цілі даної діяльності або досягнення конкретного результату, і спрямована на її подолання або нейтралізацію. [15,54]. Тобто, тактика полягає в умінні переграти протидіючу сторону через приховування, маскування своїх власних намірів. Відомий криміналіст В.И.Лебедев ще на початку минулого сторіччя відзначав, що для криміналістів тактика є такою ж необхідною приналежністю розкриття злочинів, як військова тактика у військовому мистецтві. [16, 161]

Справедливо відзначає В.П.Бахін, що у слідчій діяльності тактиці дій слідчого у збиранні і використанні доказової інформації належить особлива роль, оскільки не тільки підозрювані й обвинувачувані, але і свідки, і навіть потерпілі через різноманітні причини достатньо часто дають помилкові показання. І реалізація завдань криміналістики за таких умов повинна забезпечуватися майстерністю й умінням слідчого перебороти всі можливі перешкоди на шляху збору об'єктивної інформації для встановлення істини в справі. Основним засобом досягнення цього виступають тактичні прийоми діяльності.[17,164]

Завдання психології в криміналістичній тактиці, з погляду підвищення ефективності організації і здійснення слідчої діяльності, полягає в розробці психологічних тактичних прийомів для досягнення таких цілей:

- психологічної оцінки одержуваної інформації з метою побудови і висування слідчих версій і ретроспективного відтворення можливих моделей розслідуваного злочину;

- встановлення психологічного контакту між слідчим і учасниками кримінального судочинства з метою одержання даних, що мають значення для доказування;

- визначення емоційного стану учасників кримінального судочинства і, враховуючи це, прогнозування їхнього подальшого поведіння з метою вибору найбільш раціональної тактики проведення слідчої дії;

- зміни емоційного стану допитуваного (що обшукується) з метою надання психологічного впливу шляхом позбавлення емоційного, інтелектуального і фізичного комфорту і ресурсу;

- використання знань психології для перевірки отриманих доказів на предмет їхньої достовірності, діагностики фактів навмисної неправди і сумнівної помилки;

- використання психологічних прийомів для впливу на осіб, участь яких у кримінальному судочинстві має значення для встановлення істини в справі, активізації процесів пам'яті учасників процесу;

- визначення тактики подальших слідчих дій, особливо в умовах протидії з боку осіб, причетних до вчинення злочину, і їх оточення;

-розробки психологічних аспектів формування, прийняття та реалізації рішень на досудовій стадії розслідування.

Даний перелік завдань не є вичерпним, а відбиває лише основні напрямки розвитку психології в криміналістичній тактиці.

Зміст слідчої тактики розкривається через її структуру, основні характеристики і рівні застосування. При цьому, під структурою слідчої тактики ми розуміємо такі її елементи, що охоплюють весь комплекс дій: від оцінки початкової інформації зі справи прийняття та реалізації рішень слідчого до досягнення поставленої мети - розслідування злочину. Оцінка ситуації, осмислення явищ, аналіз наявної в справі інформації, яка надходить знову, - це ті інтелектуальні операції, що здійснює слідчий. Все це припускає наявність у слідчого фахових знань, досвіду, професійного мислення. На їх основі виникають тактичні та процесуальні рішення, здійснюється вибір засобів, прийомів і методів розслідування злочинів, визначається порядок їх застосування для досягнення конкретної мети. Отже, структура слідчої тактики укладається з послідовно виконуваних елементів, що типові для всіх рівнів її застосування: оцінка наявної в справі інформації, прийняття тактичного рішення на виконання виникаючої задачі, вибір прийомів і методів для виконання прийнятого тактичного рішення, реалізація рішення і визначення ефективності тактики.

Як показують психологічні дослідження, ефективність будь-якої діяльності багато в чому залежить від наявності в людини вміння і навичок у даній області. Володіючи сукупністю навичок, фахівець не займається розкладанням дій на окремі приватні операції і попереднє обмірковування кожної з них окремо. Вона швидко і якісно виконує відповідні дії. Говорячи про діяльність слідчого, В.П.Бахін відзначає, що ефективність слідчих дій при їх проведенні в значному (якщо не сказати у визначальному) ступені залежить від знання й урахування психологічних закономірностей поведінки і дій осіб, що приймають у них участь, і тому положення психології є базою для розробки тактичних прийомів. [17,178, 356]

Важливе значення для підготовки та реалізації рішень слідчого мають основи психології одержання показань (свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинувачуваного). Вперше дослідження в цій області були проведені в Європі і пов'язані з іменами таких відомих психологів, як Штерн, Линман, Біне, Лист та ін. У загальному вони вивчали показання свідків на предмет їх об'єктивності за допомогою методів експериментальної психології. Для цього використовувалися лабораторні умови, застосовувалася інсценування подій, внаслідок чого багато висновків і результатів таких експериментів були піддані крити-

ці, але це не загальмувало подальший розвиток даного напрямку. У Росії післяреволюційний період розвитку експериментальної психології і впровадження її результатів у слідчу діяльність пов'язують з іменами А.Я. Канторовича, А.Р. Лурії, Я.М. Когана та ін. Їх розробки продовжили А. Р. Ратінов, Р. С. Белкін, Г. Г. Доспулов, А. В. Дулов, Г.А. Зорін, а з українських криміналістів найбільшу увагу цим питанням приділили В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепітько.

Будь-який допит – це пізнавальний процес. У результаті отриманих показань і їхньої належної оцінки слідчий встановлює об'єктивну істину по кримінальній справі. Але щоб установити таку істину, допит необхідно проводити так, щоб одержати якнайбільше інформації про досліджувану подію. Це досягається лише тоді, коли допит проводиться відповідно до закону та із застосуванням тактичних прийомів. Формування показань - це психологічний процес. От чому тактичні прийоми повинні базуватися на психології допитуваного. Знання його психології сприяє одержанню достовірних показань і правильної їхньої оцінки.

При розслідуванні злочинів одне із завдань слідчого - з'ясувати в потерпілого, свідка всі істотні для справи свідчення, якими вони володіють. З погляду психології велике значення має розв'язання питання щодо формування цих свідчень, починаючи з виникнення у свідомості майбутнього свідка уяв, предметів, подій, дій, пов'язаних зі злочином, і закінчуючи передачею їх на допиті, яка роль у формуванні таких свідчень різноманітних пізнавальних операцій. Знання закономірностей і типових помилок при формуванні показань дає можливість слідчому в необхідних випадках здійснити тактичну поміч свідку, виключити небажані впливи на нього, правильно оцінити його показання.

Тактика встановлення комунікативних зв'язків із потерпілими, свідками, підозрюваними, обвинувачуваними потребує від слідчого уміння використовувати ефективні прийоми мовного спілкування. Цього можна досягти доступністю, доказовістю, асоціативністю, емоційністю мови. Доступність забезпечує сприйняття інформації і залежить від того, наскільки інтенсивний до неї інтерес тих осіб, що беруть участь у контактах, і залежить від попередньої підготовки, досвіду й ерудиції слідчого. У свою чергу, доступність забезпечується доказовістю, повідомленням співрозмовнику фактів, старанно перевірених, що не викликають сумнівів. Асоціативність - якість інформаційного обміну, що стимулює уяву, розумовий зв'язок з іншими ситуаціями в житті допитуваного і сприятливої схильності підозрюваних, обвинувачуваних до контакту зі слідчим.

Істотне значення при формуванні рішень у діяльності слідчого має вміння пізнавати, розкривати логіку поведінки підозрюваних, обвинувачуваних. У таких випадках можливо використати продуктивний прийом, що полягає в проектуванні схем поведінки, наприклад, мотивів, раніше пізнаних у відношенні одних людей, що виявилися в аналогічній ситуації, на підозрюваного. У психології цей прийом називається інтроспекцією, при його використанні слідчому необхідні знання типового поведінки злочинців і специфіки відношень, що складаються в злочинному середовищі.

Крім того, для підготовки і реалізації тактичних та інших рішень слідчі повинні володіти різноманітними методиками актуалізації матеріалу розслідування, теорією установки, технікою нейролінгвістичного програмування і т.п.

На сьогодні ні в кого не викликає сумніву те, що тактичні рішення з елементами психології вимагають від слідчого застосування психологічних знань і навичок. Для цього слідчий повинен мати відповідний рівень знань для ефективної протидії новим і витонченим методам злочинної діяльності. Крім того, слідчі повинні володіти різноманітними методиками актуалізації розслідування матеріалу (асоціативний і когнітивний методи), теорією установки, технікою нейролінгвістичного програмування для встановлення комунікативного контакту.

Розробка і рекомендація методів, покликаних удосконалювати слідчу діяльність, повинні базуватися не тільки на фактичній можливості підвищення результативності діяльності слідчого, прийняття рішень та їх практичної реалізації. Так, наприклад, безсумнівно, що достатньо широке вивчення особистості особи, з якою спілкується слідчий, дозволяє йому точніше підбирати необхідні тактичні прийоми й успішніше вирішувати завдання, що перед ним стоять. Але можливості й обсяг такого вивчення в кожному конкретному випадку будуть різноманітними, а іноді можуть бути відсутніми (наприклад, допит підозрюваного на місці його затримання). Отже, необхідно не просто розглядати засоби і методи діяльності слідчого з позиції сприятливості їхнього здійснення, а, в першу чергу, аналізувати і пропонувати рекомендації для ефективних рішень у найбільш складних ситуаціях розслідування. Наприклад, при невідкладному допиті затриманого слідчому повинні бути рекомендовані тактичні прийоми саме для подібних ситуацій, у даному випадку - рекомендації по вивченню особистості безпосередньо в процесі спілкування.

Багатьма авторами, що досліджували проблему вивчення особистості, у тому числі для визначення тактики спілкування, формування тактичних рішень, пропонується, перш за все, використовувати метод

узагальнення незалежних характеристик. Проте в слідчого, найчастіше перевантаженого роботою, не завжди існує можливість скористатися цим методом у вивченні учасників кримінального судочинства (крім, як правило, обвинувачуваного і підозрюваного).

Б. Холіст, аналізуючи можливість використання психологічних і психофізіологічних методів у встановленні правдивості показань, відзначає фактичні позитивні моменти методу репродукції (коли особі повідомляється інформація, що містить явно шукані дані, які вона при відтворенні може, мимоволі, скорегувати відповідно до відомої їй реальності) і методу вільних асоціацій (яка ґрунтується на реакції допитуваного щодо пов'язаних і нейтральних стосовно події слів). У той же час ці методи не завжди можна реалізовувати на практиці через відсутність у слідчого необхідних для цього лабораторних умов.[18, 463]

Діяльність слідчого при провадженні розслідування складається з декількох етапів: побудова слідчих версій, планування розслідування, організація розслідування, прийняття рішень, здійснення необхідних практичних дій, спрямованих на збирання і перевірку доказів і рішення інших задач розслідування, оцінки зібраних доказів. На кожному з названих етапів дії слідчого мають свої психологічні особливості, що необхідно знати і враховувати під час роботи. Психологічно слідчий практично завжди вирішує декілька основних питань: що саме необхідно зробити, як це здійснити і чи є сенс це робити. Перше - це змістовна сторона діяльності, яка розкриває, що й як варто зробити, щоб одержати інформацію, необхідну для доказу справи. Друге - це оцінна сторона, що дає можливість вирішувати, чи є для цього достатні підстави і до яких наслідків це може призвести (як для тих, чий інтереси будуть порушені цими діями, так і особисто для слідчого). У процесі безпосередньої роботи перше на підсвідомому рівні сприймається слідчим як позитивне, творче, а друге - як негативне, що обтяжує роботу.

Одне з найважливіших завдань розслідування - швидке і повне розкриття здійсненого злочину, тобто одержання в ході досудового слідства такого знання щодо предмета дослідження, яке відповідало б дійсності. Одержання такого знання по кримінальній справі, в основному, здійснюється в процесі побудови і перевірки деякої сукупності слідчих версій. Діяльність слідчого, пов'язана з побудовою слідчих версій, складається з ряду послідовних дій: вивчення наявних даних, логічного опрацювання вихідної інформації, формулювання слідчої версії планування, прийняття та реалізації рішень. Побудова слідчих версій припускає наявність у слідчого визначеної вихідної інформації

щодо предмета дослідження. Вона черпається слідчим із джерел, зазначених у кримінально-процесуальному законі (процесуальні джерела). Важливе значення мають також дані, отримані в результаті оперативно-пошукових заходів, пов'язаних із використанням оперативних сил і засобів (оперативні джерела). У ряді випадків необхідні дані слідчий може одержати шляхом безпосереднього вивчення слідів злочину.

В усіх зазначених випадках одержання вихідної інформації значною мірою відбувається через чуттєве сприйняття. Це зобов'язує слідчого знати і постійно враховувати психологічні закономірності, що лежать в основі чуттєвого пізнання об'єктивної дійсності, мати чітке уявлення про можливі помилки і перекичування, щоб у разі потреби відповідним чином скорегувати дані чуттєвого сприйняття.

Особливу роль відіграє наявність у слідчого добре розвинутого мислення, суть якого полягає в уявному відтворенні тих або інших фактів або процесів, описаних словесно або умовно зображених у письмових матеріалах, що надходять до слідчого або утримуються в усних повідомленнях різноманітних осіб. При цьому підготовка та реалізація рішень слідчого проявляється як функції практичного мислення, яке протікає в умовах інформаційного голоду, дефіциту часу. За таких умов суб'єкт рішення починає мислити в скороченому варіанті. У логіці таке явище відоме як антимема. Цю особливість не можна відкидати, а сама проблема ще не зазнала свого дослідження щодо слідчої діяльності. Тому для того, щоб слідчий успішно використовував отримані таким шляхом знання при побудові слідчих версій, необхідно, щоб він мав високу загальну ерудицію, високу професійну підготовку, що дозволили б правильно підходити до фактів, що стосуються найрізноманітніших галузей знання і людської діяльності.

Наявна у слідчого інформація піддається ним ретельному логічному аналізу, у процесі якого встановлюється, про існування яких фактів або обставин свідчить дана інформація, чи взаємозалежні ці факти або обставини з предметом кримінально-процесуального дослідження, у чому саме виражається цей взаємозв'язок. Виявлені факти й обставини приводяться до єдиної системи з урахуванням специфічної залежності між ними, що може бути обумовлена наявністю загальної причини і, насамперед, учиненням конкретного злочину.

Нерідко на практиці взаємозв'язок між відомими слідчому фактами є очевидним. Проте в більшості випадків встановлення взаємозв'язку і відтворення на цій основі передбачуваної картини досліджуваного явища потребують значних логічних зусиль, мобілізації життєвого і фахового досвіду слідчого, накопичених ним знань в області розслі-

дування злочинів, добре розвиненої творчої уяви, уміння знаходити взаємозв'язок між фактами, здавалося б, дуже далекими один від одного.

Безумовно, визначну роль при побудові слідчих версій грає й інтуїція слідчого. Вона є неусвідомленим рішенням творчих розумових завдань, що виникають у процесі розслідування, заснованого на життєвому і фаховому досвіді слідчого.[19, 133-137] При всій несподіванці і раптовості інтуїтивних методів, що нерідко виникають у слідчого, не варто подавати інтуїцію, як щось надприродне. Інтуїція - одна з форм розумового процесу, коли людина не встигає усвідомити взаємозв'язок між вихідними даними і кінцевим висновком. Проте інтуїтивна здогадка - це ще не слідча версія. Для того, щоб інтуїтивні висновки перетворилися в слідчу версію, необхідно, щоб слідчий простежив і знайшов підстави для висування відповідного припущення щодо наявних фактичних даних, тому що в якості слідчої версії по кримінальній справі може фігурувати не будь-яке, а лише обгрунтоване припущення слідчого.

Всі висунуті по кримінальній справі версії підлягають ретельній перевірці, що, насамперед, забезпечується правильним плануванням розслідування. Суть його полягає в тому, що в ході розслідування заздалегідь розробляються необхідна сукупність дій та порядок їх здійснення, що забезпечують якісне вирішення завдань розслідування при оптимальних витратах слідчим часу, сил і засобів.

Психологічну основу планування складає уявне відтворення слідчим картини ходу і результатів слідства. У зв'язку з цим, планування, так само як і побудова слідчих версій, є творчим розумовим процесом. Різниця полягає лише в тому, що при побудові версій відтворюються події й діяння, що мали місце в минулому, а при плануванні намічаються дії, що варто здійснити в майбутньому. Істотне значення для розуміння психологічних особливостей планування має також характер тих явищ, що є об'єктом розумової діяльності слідчого. При побудові версій подумки відтворюються, як відомо, події або діяння, що складають предмет дослідження з кримінальної справи, при плануванні намічаються дії, спрямовані на забезпечення повноти й об'єктивності розслідування.

Планування починається з визначення проблеми, тобто з визначення завдань, що необхідно вирішити слідчому в ході розслідування. Потім намічаються слідчі дії й інші заходи, що треба провести в справі, установлюються послідовність, терміни і виконавці їхнього проведення. Як свідчить практика, при розслідуванні злочинів у багатьох випадках неможливо передбачити відразу всю сукупність заходів,

здійснення яких необхідне для досягнення мети кримінального процесу, у силу складності деяких категорій справ. При плануванні в кожному конкретному випадку, насамперед, необхідно виходити з особливостей злочину. Шаблонність, некритичне використання засобів і прийомів, що дали чи ні позитивні результати по іншій кримінальній справі, без урахування специфіки розслідуваної справи неприпустимі. Але, водночас, слідчий повинний спиратися і на минулий досвід. Чим він багатший, чим ширше його пізнання в області наукової методики розслідування різноманітних злочинів, тим простіше йому намітити оптимальний варіант плану розслідування по новій справі.

При визначенні послідовності і термінів проведення окремих слідчих дій необхідно приймати рішення: в першу чергу здійснювати такі дії, що допоможуть з'ясувати найбільш загальні й істотні обставини. Це допомагає перебороти елементи зайвої психічної напруженості, притаманної слідчому, поки злочин не розкритий і не доведена причетність до його вчинення конкретного кола осіб. При визначенні послідовності й термінів вироблення слідчих дій необхідно також брати до уваги особливості деяких пізнавальних процесів і їхній вплив на хід справи, зокрема вплив чинника часу на повноту і слушність сприйняття різноманітних матеріальних об'єктів, на зберігання в пам'яті людини деталей, що спостерігаються.

Вирішуючи, кому доцільніше доручити проведення тих або інших заходів (зокрема, при груповому або бригадному методі розслідування), поряд з іншими чинниками (наприклад, тактичними) необхідно враховувати також психологічні особливості окремих виконавців (наприклад, спроможність найбільш ефективного виконання тієї або іншої дії конкретним слідчим).

Плани, розроблені слідчим, за своєю деталізацією й конкретизацією можуть бути схематичними і розгорнутими (детальними). За формою викладу розрізняють плани уявні та письмові. Проведенню комплексу заходів, розрахованих на значний термін часу, повинно передувати упорядкування розгорнутого письмового плану розслідування. Упорядкування такого плану дає можливість глибоко продумати й уявити обсяг необхідної для справи роботи, визначити, які основні епізоди злочинної діяльності підозрюваного, обвинувачуваного й інші факти, що мають значення для справи, треба перевірити, що для цього треба зробити, які, де й у якій послідовності треба провести слідчі дії й які для цього повинні бути використані сили і засоби. У процесі розслідування слідчому нерідко доводиться проводити складні слідчі дії. Їх успіх багато в чому залежить також від заздалегідь продуманого і складеного в письмовому вигляді плану, в якому передбачається

ціль, місце і час проведення слідчої дії, які тактичні прийоми треба при цьому використовувати.

При виборі форми плану важливе значення мають індивідуальні особливості психіки слідчого: стан і особливості пам'яті, темперамент, фаховий досвід і навички, уміння організовувати свою роботу. Наприклад, у тих випадках, коли слідчий у силу індивідуальних особливостей пам'яті не може розраховувати на достатньо чітке і повне збереження в пам'яті того, що намічає здійснити, необхідно вдаватися до упорядкування письмового плану. Слідчий, що має достатній досвід і навички, нерідко може обмежитися упорядкуванням уявного або схематичного плану. Менш досвідченому слідчому в тій же обстановці краще скласти розгорнутий письмовий план, що дасть йому можливість діяти більш упевнено, уникнути помилок. Крім того письмовий план дає можливість повніше проконтролювати виконане і врахувати отримані результати.

Успішна реалізація наміченого рішення потребує відповідної організації розслідування. Правильна, наукова організація ведення справи припускає: спеціалізацію і раціональний розподіл обов'язків при провадженні розслідування; забезпечення єдиного цілеспрямування і необхідної узгодженості дій органів і осіб, що беруть участь у розслідуванні; широке використання прийомів і засобів, що сприяють підвищенню ефективності праці окремих виконавців; належне регулювання досудового слідства; здійснення суворого контролю виконаної роботи. Кожний із названих елементів організації розслідування пов'язаний із визначеними психологічними закономірностями, без урахування яких неможливо забезпечити успіх роботи. Однією з таких закономірностей є внутрішнє переконання слідчого.

Розділ 2.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ РІШЕННЯ СЛІДЧОГО

2.1. Внутрішнє переконання слідчого як підстава для прийняття процесуальних рішень

Поняття внутрішнього переконання слідчого і суду формувалося на підставі теорії вільної оцінки доказів. Внутрішнє переконання як критерій, що визначає ставлення закону до доказів, був уже досить виразно окреслений у римському праві. Свобода судового переконання ніким і нічим не була пов'язана. В імператорський період почало розроблятися щось на зразок законної теорії доказів, але негативної й досить невеликої за обсягом.

Головним принципом міркування про силу доказів вважалося внутрішнє переконання судді.

В англійському процесі внутрішнє переконання як мірило сили доказів існувало з давніх часів. У той час, як в Європі панував таємний і писаний процес, Англія вже мала міцно усталену інституцію журі.

Під час Великої Французької революції основи кримінального процесу було змінено і проголошено принцип внутрішнього переконання після того, як формальна теорія доказів була визнана не тільки безглуздою, але й шкідливою [20, 47].

У Росії це поняття привернуло до себе найпильнішу увагу в період розробки і першого досвіду застосування судової реформи 1864 р. У Статуті кримінального судочинства наведено правило, за яким судді і присяжні засідателі визначають провину або невинність підсудного за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на обговоренні сукупності всіх обставин справи [21, 503].

Пізніше це поняття аналізувалося при характеристиці оцінки доказів у різних системах кримінального процесу.

Ось що писав з приводу внутрішнього переконання відомий учений-юрист XIX ст. професор Харківського університету Л.Є. Владимиров у своїй книзі “Учение об уголовных доказательствах”: “Термін “внутрішнє переконання” ми використовуємо, бо він здається нам досить виразним. Він, по-нашому, досить вдало виражає характер моральної достовірності. Внутрішнє переконання зовсім не означає без-

підставне переконання, інстинктивне переконання, це переконання за крайнім розумінням, дане сумлінням у тому розумінні, що ніякі сторонні переконання і міркування не впливають на суддю вільно, без важливих формальних мірок, який оцінив силу доказів” [20, 47].

Інтерес до цієї проблеми не випадковий. Оцінка доказів за внутрішнім переконанням є питанням, від правильного розв’язання якого залежить успіх професійної діяльності [19, 138].

У психологічному плані внутрішнє переконання є певним станом свідомості, в основі якого лежать знання, здобуті при розслідуванні злочину, професійні знання, соціальна позиція слідчого. Взаємодія цих елементів утворює виникнення внутрішнього переконання, визначає його змістовний бік. Переконання є результатом розвитку певних психічних процесів, розумових операцій, психічних станів. У його структурі розрізняють такі елементи: знання, почуття, впевненість, суб’єктивне ставлення до фактів (позитивне чи негативне), суб’єктивність, готовність діяти [22, 224-238].

Пізнавальна діяльність не зводиться до одного лише розумового процесу. Тому пізнання в ході досудового слідства є процесом, що розвивається і складається з ряду розумових і практичних дій при їх постійному взаємопроникненні, коли кожна розумова операція зазнає практичної перевірки, а результати практичної діяльності осмислюються і включаються до пізнавальної діяльності.

Внутрішнє переконання слідчого не є специфічним правовим поняттям.

У “Теорії доказів...” підкреслено, що “вказівку закону про внутрішнє переконання потрібно, перш за все, розуміти як виняткову компетенцію особи, яка розслідує справу” [23, 480]. Внутрішнє переконання має відповідати певним вимогам: а) базуватися на доказах, зібраних у встановленому законом порядку; б) докази мають бути перевірені; в) кожний доказ має бути розглянутий окремо та в сукупності з іншими доказами; г) виходити зі всебічного, повного й об’єктивного розгляду матеріалів справи [24, 74-75].

Ч.1 ст. 67 чинного КПК України вказує: “Суд, прокурор, слідчий та особа, що проводить дзнання, оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об’єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом”.

В юридичній літературі внутрішнє переконання звичайно розглядається у зв’язку з оцінкою доказів. Різник Г.М. пише з цього приводу: “Процес оцінки доказів можна визначити як процес формування внутрішнього переконання у доказаності шуканих фактів” [25, 61].

Але серед вчених досі немає єдиного розуміння функціонального призначення переконання при доказуванні.

Одні розуміють його як метод оцінки доказів [26, 90, 104], інші – як метод і результат оцінки [27, 153], треті вважають переконання і принципом, і методом, і критерієм оцінки доказів [28, 339] і, врешті, четверті тлумачать його як спосіб оцінки [29, 161].

Досліджуючи внутрішнє переконання слідчого в рамках оцінки доказів, можна сказати, що воно не є несвідомим і довільним почуттям, а базується на сукупності зібраних у справі доказів.

Правильну позицію щодо цього питання займає А.Р. Ратинов, який вважає, що “внутрішнє переконання – це, по-перше, знання, по-друге, віра у правильність цього знання і, по-третє, вольовий стимул, що спонукує до певних дій” [23, 480].

М.С. Алексеев, розвиваючи цю думку, вважає, що “внутрішнє переконання включає інтелектуальну, емоційну і вольову сферу; остання дозволяє впевнитися у правильності оцінки, здійснювати доказування до меж, що забезпечують достовірність при встановленні фактів і правильності рішення” [30, 162]. У цих висловленнях визначено структуру внутрішнього переконання.

Але вищезазначеним все ж не вичерпується структура останнього. Перш за все, внутрішнє переконання слідчого як результат пізнання об’єктивно існуючих фактів – події злочину – містить суб’єктивні й об’єктивні елементи.

Суб’єктивне у внутрішньому переконанні слідчого виступає не як щось виняткове, що суперечить усьому об’єктивному, а як психічні процеси та якості слідчого - суб’єкта кримінально-процесуальної діяльності.

У чому полягає суб’єктивність внутрішнього переконання слідчого?

По-перше, у тому, що воно належить конкретному слідчому. У формуванні внутрішнього переконання беруть участь усі складові психіки слідчого, його інтереси, настанови, моральні ідеали, соціальні симпатії та антипатії, рівень мислення, вольові риси, темперамент, властивості характеру. У внутрішньому переконанні відбиваються індивідуальні психічні риси слідчого, які й надають внутрішньому переконанню певного емоційного забарвлення.

По-друге, у тому, що результатом пізнання у кримінальній справі є усвідомлення не самих фактів, що входять до предмета доказування, а тільки їх ідеального образу.

По-третє, подія злочину та винність особи, яка його вчинила, пізнаються у визначеному кримінально-процесуальним законом поряд-

ку та межах, що передбачає індивідуальне сприйняття вимог закону.

Суб'єктивні елементи у внутрішньому переконанні пов'язані не тільки з індивідуальністю актів пізнання у кримінальному судочинстві. У цьому аспекті суб'єктивні елементи внутрішнього переконання є одним із проявів досудового розслідування, способом вираження об'єктивного змісту знання.

Про об'єктивність внутрішнього переконання слідчого можна говорити у двох аспектах, а саме:

- 1) як об'єктивність суті переконання;
- 2) у плані незалежності результату пізнання від бажання і волі слідчого.

“Вимоги об'єктивності можна визначити приблизно так. Розглядати предмет, явище, відсторонюючи, по можливості, все особисте, долаючи власні забобони; намагатися вникнути, збагнути, дослідити і зрозуміти, “як воно є насправді”, а не так, як здається з першого погляду або хочеться, щоб було; враховувати факти й логіку, а не свої упередження та думки авторів. Чужі думки, як і свої власні, мають сприйматися з тієї ж об'єктивною критичністю” [31, 30].

Об'єктивність здобутих у справі знань формується в результаті пізнавальної діяльності і тому має відносно незалежний характер від особистісних настанов суб'єкта пізнання.

Внутрішнє переконання слідчого об'єктивне, оскільки воно формується у процесі і на підставі повного, всебічного й об'єктивного розгляду всіх обставин справи в їх сукупності і взаємозв'язку. У тих випадках, коли внутрішнє переконання слідчого не ґрунтується на доказах, його не можна покласти в основу обвинувального висновку.

Зв'язок об'єктивного і суб'єктивного у внутрішньому переконанні слідчого виступає двояко. З одного боку, це перехід об'єктивного в суб'єктивне, бо внутрішнє переконання має певну підставу щодо зібраних у справі доказів, а з другого – це перехід від суб'єктивного до об'єктивного, оскільки переконання опосередковує результат доказування.

Отже, при вирішенні питання про внутрішнє переконання слідчого треба виходити з того, що воно у своїй структурі має соціологічні, гносеологічні (пізнавальні), психологічні та етичні елементи, що дає можливість досліджувати дане поняття у гносеологічному, психологічному та етичному аспектах.

Соціологічний аспект переконання полягає в усвідомленні соціальної функції в системі прийняття рішення у справі й навіть ширше – у професійній діяльності слідчого.

Гносеологічний аспект переконання необхідно відрізнити від соці-

ологічного. Перший передбачає аналіз співвідношення свідомості слідчого з об'єктом її відбиття, зі специфікою форм і способів останньої.

Другий полягає в усвідомленні соціальної функції внутрішнього переконання у системі прийняття рішення у справі.

У гносеологічному аспекті внутрішнє переконання слідчого – це результат пізнання, відбиття у свідомості події злочину та інших обставин, які підлягають встановленню у кримінальній справі. Гносеологічні аспекти у структурі внутрішнього переконання слідчого мають специфічну функцію: вони характеризують внутрішнє переконання з погляду істинності або помилковості результату слідчого пізнання. Результат пізнання у кримінальній справі може бути істинним або помилковим. При істинності результату пізнання слід говорити про об'єктивність внутрішнього переконання слідчого, а при його помилковості (хибності) – про суб'єктивізм внутрішнього переконання слідчого, що не відбиває адекватно встановлені у справі факти.

Тобто, у переконанні виявляється людська здатність включати до об'єкта свого відбиття дослідження самого процесу пізнання та його результату. Віддзеркалення відбиття (внутрішнє переконання) є не тільки результатом пізнання, але й критичним ставленням до цього результату з позицій його адекватності цілям і завданням досудового слідства. Тому в гносеологічному плані внутрішнє переконання слідчого виступає у вигляді змісту знань про шукані у справі факти як відношення встановлення тотожності змісту знань про обставини досліджуваної події злочину з самими фактами, а з іншого боку – воно матеріалізується у процесуальних діях.

У своїй професійній діяльності слідчий здійснює перехід від одержаних знань до певних процесуальних дій, спрямованих на дослідження нових доказів, якщо здобуте знання за внутрішнім переконанням слідчого ймовірно до “побудови” остаточних висновків у справі. Отже, у гносеологічному плані внутрішнє переконання слідчого виступає не тільки як певний набір знань про досліджувані у справі факти, але як дія, рішення слідчого, в якому реалізується його зміст.

У психологічному плані внутрішнє переконання слідчого слід розглядати як певний стан свідомості. У психологічній літературі під станом свідомості розуміють “цілісну характеристику психологічної діяльності слідчого, яка відбиває своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особи” [32, 20].

У внутрішньому переконанні слідчого як цілісній характеристиці його свідомості, з одного боку, відбиваються своєрідність психічної будови, соціальні властивості особистості, її настанови, її ідейна

спрямованість, а з іншого - виражаються особливості діяльності в рамках кримінального судочинства, тобто діяльності, що регулюється нормами кримінально-процесуального права, які визначають її предмет та умови. Як певний якісний стан свідомості, переконання, перш за все, характеризує результат пізнання у кримінальній справі – висновки про наявність або відсутність події злочину і про винність підсудного – з позицій особистого ставлення до сукупності доказів, на підставі яких слідчий робить висновок про доказаність обставин, що входять до предмета доказування.

Вказане особистісне ставлення передбачає, що слідчий, приймаючи рішення у кримінальній справі, усвідомлює об'єктивні підстави і мотиви, за якими він вирішує, і правові наслідки, які випливають з цього рішення, розуміє моральну і правову відповідальність, пов'язану з дією прийнятого рішення.

Функціональне призначення психологічних елементів (стан свідомості) у структурі внутрішнього переконання слідчого полягає в тому, що вони допомагають подолати сумніви у встановленні фактів, які входять до предмета доказування, спрямовують процесуальну діяльність на повне, об'єктивне й всебічне розслідування всіх обставин кримінальної справи.

Тому внутрішнє переконання слідчого у психологічному аспекті характеризується впевненістю у правильності прийнятого у справі рішення, яка ґрунтується на дослідженні зібраних у справі доказів, в їх повноті й сукупності при неухильному дотриманні вимог закону, також на почутті довіри до свого висновку з погляду відповідності його до закону. М.Л. Якуб з цього приводу зазначає: “Внутрішнє переконання, через яке оцінюються докази, є твердим, безумовним переконанням, яке не викликає сумнівів у своїй правильності...” [33, 18].

Впевненість у правильності висновків у справі внаслідок переконливості зібраних у справі доказів є ще однією з форм психологічного стану слідчого, зумовлюючи його рішучість діяти відповідно до здобутих знань. Через упевненість слідчий переконується і цю переконаність слід розглядати як непохитну віру в істинність, справедливність свого рішення. Переконаність дозволяє слідчому виробити однозначні рішення і проявити волю в їх здійсненні без вагань і сумнівів. Вона дає можливість зайняти стійку позицію відносно оцінок суті кримінальної справи. При цьому важливо, що сама по собі переконаність у відриві від її гносеологічної основи не забезпечує істинності внутрішнього переконання слідчого. Сформована окремо від сукупності зібраних у справі доказів, вона буде помилковою, такою, що перекидає дійсність.

Прийняте свідомістю внутрішнє переконання набуває для слідчого суб'єктивної значущості незалежно від його істинності. Розлучитися з внутрішнім переконанням, яке слідчий вважає за “своє”, виробити до нього критичне ставлення, спрямувати діяльність на дослідження нових джерел доказів, що суперечать переконанню, яке склалося, безперечно, нелегко навіть тоді, коли виявлені його безпідставність, необґрунтованість, бездоказовість.

Внутрішнє переконання виступає певною проміжною ланкою між знаннями і практичними діями щодо їх реалізації, і тому є одним з істотних моментів пізнавальної діяльності слідчого. Без перетворення здобутих знань на внутрішнє переконання слідчого неможливі його вольові дії у справі.

“Свідома віра, - справедливо стверджує П.Ф. Копнін, - виражає внутрішню переконаність суб'єкта в істинності ідеї, правильності її практичної реалізації. У ній об'єктивно-істинне знання переходить у суб'єктивну впевненість, яка штовхає, спонукає, психологічно настраює людину на практичну дію, яка втілює ідею в життя” [34, 463].

Етичні елементи у внутрішньому переконанні передають ціннісну орієнтацію слідчому, його моральні ідеали і погляди. Їх функціональне призначення полягає в тому, що вони формують моральну підставу для висновків по суті кримінальної справи. Ціннісна орієнтація слідчого виражає рівень його професійного розвитку. Ступінь суб'єктивного усвідомлення суспільних цінностей, які має охороняти правосуддя, рівень засвоєння цінностей правової культури характеризують ідейну і професійну зрілість слідчого. Тому нам здається невинуватим звертання деяких слідчих до різного роду віщунів, провісників для того, щоб за допомогою останніх розкрити злочин. Ми повністю в цьому питанні підтримуємо Коновалову В.О., яка, піддаючи критиці різні нетрадиційні знання і методи розслідування злочинів, підкреслює: “Проголошення і впровадження таких методів, позбавлених наукової основи, і більш того, укладання методичних рекомендацій стосовно їх використання, орієнтує практику судово-слідчої діяльності на застосування антинаукових методів здобуття доказової інформації, відмову від наукових постулатів формування внутрішнього переконання, його заміну інтуїтивними, незрозумілими пропозиціями, які легко можна використати у непередбачуваних корисливих цілях” [35, 188]. Переконання слідчого у винності обвинуваченого є, водночас, і моральним стимулом, що спонукає діяти та приймати рішення відповідно до вимог закону.

Перш ніж висловити наше бачення досліджуваного поняття, звернемо увагу ще на одну обставину. Усяке поняття набирає конкретного змісту лише тоді, коли воно входить до системи знань, поза якою його

зміст не можна розкрити. Це повністю стосується категорії внутрішнього переконання слідчого, яке має розглядатися в системі не тільки психологічних, але, головним чином, процесуальних понять.

Отже, на наш погляд, внутрішнє переконання слідчого – це такий стан сформованого професійного знання у свідомості слідчого, коли він вважає зібрані у справі докази достатніми для прийняття рішення, впевнений у правильності свого висновку і готовий до відповідних практичних дій – прийняття рішення відповідно до здобутих знань.

Внутрішнє переконання слідчого як процесуальна категорія відрізняється тим, що слідчий, приймаючи рішення у справі, зобов'язаний визначити своє особисте ставлення до сукупності доказів з погляду їх імовірності та достовірності, на підставі чого він доходить висновку про наявність чи відсутність фактичних обставин, встановлюваних даним процесуальним актом.

Формування внутрішнього переконання слідчого – не просто результат впливу на його свідомість певної сукупності доказів, встановлених і перевірених у ході досудового слідства. Воно завжди утворюється на підставі раціонального пізнання причинно-наслідкових та інших зв'язків між фактами об'єктивної дійсності, ціннісного до них підходу, чуттєвого переживання здобутих у кримінальній справі результатів пізнання і зроблених на їх основі правових висновків.

Переконаність доказів та їх психологічна здатність діяти на свідомість слідчого, а тим самим і на висновки слідчого про відсутність або наявність події злочину, про винність або невинність підозрюваного та обвинуваченого здебільшого є виразом достовірності інформації, яку містять ці докази. Слідча практика свідчить про те, що деякі слідчі іноді будують свої висновки на доказах, зовнішньо переконливих, але водночас таких, які не містять об'єктивної інформації про досліджувані у справі факти. Тому для формування внутрішнього переконання слідчого недостатньо однієї суб'єктивної впевненості, а необхідно ще й проникнення в суть інформації, що міститься в доказах, та її аналіз.

Як відомо, людина краще сприймає ту інформацію, яка відповідає її минулому досвіду і стереотипам сприйняття, і, звичайно, менш якісно в пізнавальному плані реагує на інформацію, що йде врозріз з її минулим досвідом або поглядами, що склалися.

Усвідомлення слідчим своєї ролі у здійсненні правосуддя сприяє виникненню психологічної настанови, неузгодженістю свого висновку про суть кримінальної справи з висновками, які було зроблено оперативними службами при збиранні матеріалів для вирішення питання про порушення кримінальної справи. Така психологічна наста-

нова сприяє критичному ставленню до результатів попередньої (досудової) перевірки, допомагає розкрити допущені при збиранні матеріалів помилки або порушення закону.

У логічному аспекті внутрішнє переконання слідчого визначається тим, що здобуте знання у процесі розслідування має бути логічно обґрунтованим. Яким з боку логіки повинне бути внутрішнє переконання? Відповідаючи на це питання, А.А. Старченко справедливо зазначає, що, будучи достовірними та єдино можливими, міркування при підсумковій оцінці повинні включати і знання про неможливість протилежного чи будь-якого іншого погляду з тих самих питань [36, 208-210]. Інакше міркування має здогадний характер і є версією, гіпотезою, а не достовірним знанням, необхідним для прийняття остаточного рішення у справі.

При виявленні причин помилок, що є у процесуальних рішеннях, необхідно розрізнити помилки, пов'язані з неістинністю думки, тобто з перекрученням відношень між предметами і явищами навколишньої дійсності, та помилки, пов'язані з неправильністю думки, тобто викривленням зв'язків між самими думками. Ці помилки є логічними, інакше їх називають неправильними думками.

Логічні помилки можна поділити на чотири групи відповідно до чотирьох логічних форм думок, а саме:

- 1) помилки, що стосуються поняття;
- 2) помилки в міркуваннях;
- 3) помилки у висновках (умовиводах);
- 4) помилки в доказах [37, 49].

Приймаючи різні форми мислення, слідчий повинен додержуватися логічних правил, тому що додержання правил, поділ понять має велике значення при "... складанні схем, у процесі планування, класифікації слідчих версій..." [38, 55]. Без додержання правил міркувань, висновків, законів мислення неможливе доказування у кримінальному процесі.

Однією з найважливіших причин виникнення логічних помилок є те, що неправильні думки подібні до правильних, причому, чим більша подібність, тим важче помітити помилку. Розглянемо висновок: На місці крадіжки знайдено паспорт громадянина Петрова. Петров - раніше судимий за крадіжку. – Петров вчинив даний злочин.

З наведеного вище прикладу видно логічну помилку, але ситуація, що склалася, може діяти на слідчого своєю переконливістю.

Тут є інформація, яка вказує на певний зв'язок суб'єкта з місцем події. Випадковий збіг фактів береться за їх закономірний зв'язок, який може впевнити слідчого вважати Петрова злочинцем, але це ще

не доказує його винність у вчиненні вказаного діяння. Тільки певна сукупність доказів може бути підставою для висновку про винність або невинність підозрюваного.

Не можна не помітити, що всі логічні помилки, як зазначав А.І. Введенський, утворюють ті пункти, в яких особливо тісно стикаються між собою логіка та психологія мислення [39, 11].

Здатність слідчого помічати різницю між правильними і неправильними думками залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, що діють при розв'язанні логічних задач і перебувають у прямому зв'язку з виконуваною роботою.

До об'єктивних чинників, що утруднюють процес практичного пізнання, належить та частина зовнішнього середовища, яка створює перешкоди в якісному сприйнятті фактів, явищ, подій (сніг, туман, шум і т. д.); протидія злочинця; хронічний дефіцит часу, що обмежує процес пізнання; неналежні умови роботи в кабінетах слідчих; відсутність необхідної техніки; недостатній рівень підготовки спеціалістів для розкриття і розслідування злочинів; досвід практичної роботи; необхідність вирішити долю людини; дефіцит необхідної інформації для розв'язання задач з багатьма невідомими; невизначеність при обранні напряму розслідування; вимушеність застосування ймовірних, неточних знань; суперництво (змагання) воľь, характерів, темпераментів, почуттів та настроїв осіб, які взаємодіють при розслідуванні злочинів; консервативні тенденції практики; помилкові стереотипи поведінки; “віруси” демагогічності, коли слово “розбігається” зі справою та ін. [40, 232]. У ході прийняття процесуального рішення діють й інші детермінанти об'єктивного плану, що впливають на процес пізнання: велика відповідальність за наслідки діяльності, тобто орієнтація на кінцевий результат. Наприклад, для слідчого рішення, яке не призводить до встановлення особи злочинця, завжди вважалося поганим, не зважаючи на якісь проміжні окремі знахідки та досягнення.

До суб'єктивних чинників, що впливають на логіку прийняття рішення, належать: особливості протікання психічних процесів (чуття, сприйняття, уява, увага, пам'ять, мислення), психічні властивості (темперамент, характер, здібності, направленість), психічний стан (стрес, афект, настрої та ін.). На процесуальне рішення впливає і значний ступінь емоційно-вольового напруження, притаманного особам, які провадять розслідування декількох десятків кримінальних справ; необхідність ризикувати та оцінювати ступінь дії як на результат діяльності, так і на чужу долю та ін.

Через емоції правильне може здаватися неправильним і навпаки: неправильне або навіть абсурдне – правильним. З цього приводу сто-

совно кожного міркування можна говорити, з одного боку, про його доказовість, а з іншого - про його переконливість. Доказати помилкове твердження не можна, але переконати людину в його істинності можна [37, 16-18].

Врешті-решт, поширеною причиною логічних помилок є просте незнання того, що таке правильність думки і як її відрізнити від неправильності.

До неправильного рішення може призвести як порушення вимог про всебічне, повне дослідження справи, так і невміння аналізувати, оцінювати сукупність доказів, логічно правильно викласти рішення.

Тому правильність оцінки залежить як від істинності посилок, так і від додержання законів мислення. В.І. Кудрявцев підкреслює, “мабуть, немає ніякої іншої галузі суспільного життя, де порушення законів логіки, побудова неправильних умовиводів, наведення неправдивих аргументів могли б завдати такої величезної шкоди, як у галузі права. Логічність міркувань, суворе додержання законів правильного мислення при розслідуванні і вирішенні справи – елементарно необхідна вимога для кожного юриста” [41, 61].

З формально-логічного боку рішення є умовиводом, в якому конкретні факти (обставини справи) підводяться під норму права. Отже, рішення будується відповідно до силогізму, в якому великою посилкою є юридична норма, малою – обставини справи, а висновком – рішення, яке виносить слідчий.

Але це лише найпростіша логічна схема. На практиці справа значно складніша. Зокрема, С.С. Алексєєв зазначає, що на практиці рішення виражається, як правило, у побудові не одного, а декількох силогізмів, оскільки компетентний орган внаслідок системності права використовує в одній справі одразу декілька юридичних норм [42, 282]. Необхідно додати, що слідчому за період роботи по одній кримінальній справі доводиться приймати багато різноманітних рішень, причому, в ряді випадків обґрунтовувати зроблені висновки, що найчастіше не вміщується в рамки простого силогізму. Звідси випливає нагальна потреба використання широкого арсеналу засобів формальної та діалектичної логіки, опанування розроблених формальною логікою правил стосовно різних умовиводів (індукції, дедукції та аналогії), оволодіння такими прийомами пізнання, як гіпотеза, аналіз і синтез, застосування інших методів логічного дослідження [43, 32-46, 142].

Стосовно найважливіших рішень закон вимагає, щоб у них наводилися докази, які обґрунтовують висновки у справі. При цьому недостатньо посилань на докази, у рішенні треба викласти суть інформа-

ції, що міститься в них, і мотиви, за якими доказ оцінено як достовірний чи недостовірний, пояснити мотиви висновків про доказаність (недоказаність) винності обвинуваченого та інше.

Предметом розглядуваної частини логіки доказування є структура пошукового мислення, спрямованого на відкриття невідомого і, водночас, на обґрунтування одержаного знання [44, 96].

Слідчий, який оцінює докази за своїм переконанням, має керуватися кримінальним законом, а в ряді випадків - нормами інших галузей права, що тлумачать зміст кримінально-правових диспозицій.

Норми загальної та особливої частин Кримінального кодексу України конкретизують предмет доказування стосовно окремих видів злочинів, визначають обставини, що виключають або обтяжують та пом'якшують кримінальну відповідальність. Доказування елементів складу злочину та інших обставин, що мають кримінально-правове значення, передбачає оцінку фактичного матеріалу, що збирається у справі, з погляду його належності. Тому необхідно з'ясувати, чи можуть служити підставою для висновку про предмет доказування (його елемент) фактичні дані, встановлені у справі. Очевидно, що це завдання не можна виконати, не спираючись на кримінальний закон.

Так, щоб оцінити належність доказів, їх знання для справи, слідчий повинен чітко уявити, які обставини за законом складають предмет доказування, які юридичні факти потрібно встановити для прийняття того чи іншого рішення. Для цього слідчому необхідно зрозуміти, які ознаки характеризують той чи інший склад злочину, який ставиться за провину особи, та відмежовують його від суміжних складів. Від того, наскільки правильно уявляє собі слідчий ознаки конкретного складу злочину, залежить і оцінка ним належності встановлених фактів для висновку про винність чи невинність особи у вчиненні конкретного злочину.

У цьому розумінні, на наш погляд, можна сказати, що кримінальний закон через відповідні положення загальної частини та диспозиції статей особливої частини допомагає слідчому визначити коло фактичних даних, які можна оцінити як дані, що стосуються справи. Врешті, правильне визначення віднесеності кожного доказу призводить до збирання доказів.

Разом із тим, кримінально-процесуальний закон жорстко регламентує джерела і способи здобуття доказової інформації (обрання слідчих дій, порядок їх провадження і т. ін.). Додержання закріплених законом правил здобуття доказів є підставою для оцінки їх допустимості, однією з гарантій встановлення істини у справі.

Порушення слідчим процесуального порядку одержання доказів

ставити під сумнів достовірність здобутих свідчень (відомостей), бо встановлена процесуальна форма є однією з гарантій здобуття достовірних даних. Кримінально-процесуальна форма, закріплюючи науково обґрунтований порядок досудового слідства, за своїм призначенням містить об'єктивну можливість формування такого змісту внутрішнього переконання слідчого, яке відповідає фактам, встановленим у ході досудового слідства. Порушення слідчим процесуальної форми спричинює недійсність процесуального акта. Тому докази, здобуті слідчим з порушенням кримінально-процесуального закону (якщо це встановлено), не можна використовувати для обґрунтування висновку у справі. У законі є конкретні правила, які забороняють застосовувати певні відомості як докази (наприклад, ст. 68 КПК України забороняє використовувати як доказ показання свідків, якщо свідок не може вказати на джерело своєї поінформованості). Все це визначається як допустимість доказів (ст. 65 КПК України).

Внутрішнє переконання слідчого при оцінюванні доказів, при встановленні фактичних обставин вчиненого злочину спирається, на наш погляд, також на його професійну правосвідомість. Професійна правосвідомість слідчого – це його ставлення до закону, що ґрунтується на його знанні матеріального і процесуального права, визнання ним розпоряджень як обов'язкової умови діяльності [45, 193]. Вона дозволяє слідчому зрозуміти суть і значення кожного окремого доказу, визначити його віднесеність до справи, достовірність і доказову силу, дістати висновки про те, який факт і наскільки точно встановлює чи спростовує той чи інший доказ, яке значення для справи має вся сукупність зібраних доказів, тобто чи дає вона підставу зробити обґрунтовані й достовірні висновки про доказаність чи недоказаність пред'явленого обвинувачення або невинності обвинуваченого.

Професійна правосвідомість суттєво впливає на систему правових знань та оцінок слідчого, на його настрій, почуття тощо, на вироблення категоричного висновку, що виключає будь-який сумнів стосовно доказаності фактичних обставин, які встановлюються відповідним процесуальним актом.

Усі фактичні дані, що мають істотне значення для справи набирають ваги лише у світлі правосвідомості суб'єктів доказування, у тому числі й слідчого у процесі досудового розслідування, що певним чином впливає на формування його внутрішнього переконання. За своєю суттю правосвідомість судді, прокурора, слідчого й особи, яка провадить дізнання, має бути професійною.

Формування внутрішнього переконання слідчого – це не лише результат впливу на його свідомість певної сукупності доказів, встанов-

леної та перевіреної в ході досудового слідства. Воно завжди будується на підставі раціонального пізнання причинно-наслідкових та інших зв'язків між фактами об'єктивної дійсності, ціннісного до них підходу, їх співвідношення із заборонами кримінального права, чуттєвого переживання, здобутих у кримінальній справі результатів пізнання і зроблених з них правових висновків.

Формування переконання слідчого – це певний процес, для теоретичного вивчення якого важливо з'ясувати його практичний аспект. Тобто, потрібно встановити, як слідчий визначає той момент, коли в нього сформувалося внутрішнє переконання з усіх питань, що підлягають вирішенню, наприклад, в обвинувальному висновку чи в постанові про закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами.

Процес формування внутрішнього переконання слідчого розгортається в системі “пізнання – знання”, від імовірного знання до знання істинного і достовірного на підставі дослідженої сукупності доказів. Розслідування є одним із різновидів пізнавальної діяльності. І.М. Лузгін наголошував на тому, що “пізнання фактів в об'єктивній достовірності показує всю діяльність слідчого і судді у кримінальній справі” [46, 8]. У літературі досить детально описано особливості пізнавальної діяльності слідчого, показано, що в його рішенні опосередкується висновок про наявність чи відсутність фактів, що є базою для прийняття того чи іншого рішення [19, 138] [43, 142] [47, 132] [48, 103].

Наявність чи відсутність цих фактів пізнається слідчим у процесі доказування. “Доказування – це встановлення за допомогою доказів усіх фактів, обставин, що мають значення для вирішення кримінальної справи, - вважає М.С. Строгович, - вчинення (або невчинення) злочину, винність (чи невинність) тої чи іншої особи у вчиненні злочину та всі інші обставини, які визначають відповідальність особи, яка вчинила злочин” [28, 205]. Вироблення й прийняття рішення завжди зумовлено відповідним рівнем знань, оскільки процес пізнання у кримінальному судочинстві – це процес здобуття знань про факти, що входять до предмета доказування, з яким закон пов'язує прийняття конкретних процесуальних рішень відповідно до суті фактичних мотивів рішення, що виноситься.

“Під фактами або фактичним даними в логіці розуміють події чи явища, які мали місце у дійсності”[49, 48]. З цього приводу важливо звернути увагу на характер співвідношення ймовірного і достовірного знання, яке здобуте слідчим у процесі доказування і лежить в основі рішення, що виноситься, оскільки лише категорії достовірності та ймовірності дають нам можливість досліджувати процес здобуття іс-

тинного знання, механізм переростання знання недостовірного у достовірне” [50, 66-68].

А.Р. Ратинов пов’язує достовірність знання з внутрішнім переконанням слідчого, звертаючи увагу на те, що слідчий не вправі приймати рішення, ґрунтуючись на припущеннях, оскільки в нього не буде переконання, впевненості у правильності своїх висновків. Це переконання може скластися у слідчого лише за наявності доброякісних аргументів, що задовольняють вимоги достовірності. “Відсутність сумнівів, - підкреслює А.Р. Ратинов, - у правильності наших знань, висновків, рішень обов’язкова для внутрішнього переконання” [51, 55].

Специфіка становища слідчого полягає в тому, що остаточна оцінка доказів необхідна для категоричного висновку з усіх питань, що мають значення для справи, робиться ним лише наприкінці розслідування при складанні обвинувального висновку або при винесенні постанови про закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами. Поки збирання фактів не завершено, оцінка може бути лише попередньою, орієнтовною [52, 55]. Це стосується оцінки і з погляду достовірності, і з точки зору належності.

“Інше становище складається, - звертає увагу С. А. Шейфер та В.А. Лазарева, - коли обвинувачення будується на комплексі доказів, взаємозв’язок, достатність та надійність яких обґрунтовані слідчим в обвинувальному висновку, хоча суд протиставляє цьому висновку власний висновок, який також спирається на аналіз сукупності доказів і полягає в міркуванні про їх недостатність. Така розбіжність в оцінках пояснюється тим, що критерію достатності доказів у законі немає, та й не можна його визначити законодавчо.

Діюча в нашому процесі оцінка доказів за внутрішнім переконанням несумісна з установленою наперед оцінкою доказів і підрахуванням “індексу достатності” шляхом підсумовування будь-яких числових показників” [53, 155].

Аналізуючи вищесказане, ми вважаємо, що формування внутрішнього переконання слідчого є процесом, який має нормативну та фактичну основи. Нормативною основою є закріплені законом правила, якими керується слідчий при збиранні (закріпленні), перевірці й оцінці доказів, виробляючи переконання з питань про притягнення особи як обвинуваченого, вирішення справи по суті, а також з інших питань, які становлять суть справи. Фактичну основу складають докази, що входять до предмета доказування (ст. ст. 23¹, 64 КПК України), через які встановлюються обставини справи.

При цьому умовно можна накреслити такі етапи формування вну-

трішнього переконання слідчого:

- перший – від стадії порушення кримінальної справи і до притягнення особи як обвинуваченого;

- другий – з моменту притягнення особи як обвинуваченого й до прийняття рішення про закінчення досудового слідства.

Ми умовно визначили два етапи формування внутрішнього переконання слідчого, бо розслідування є непростим процесом, що складається з ряду послідовних етапів [54, 4-7; 55, 34; 56, 70-71; 57, 237-245; 58, 89; 59, 25]. Щодо внутрішнього переконання слідчого, то воно нерозривно пов'язане з процесом розслідування, який відбився в об'єктивному аспекті внутрішнього переконання.

З моменту порушення та прийняття слідчим справи до свого провадження й до притягнення особи як обвинуваченого на підставі фактичних даних, слідчий дістає певне знання, від характеру якого може сформуватися правильний напрям розслідування.

Після цього слідчий готовий прийняти основні процесуальні рішення: винести постанову про притягнення особи як обвинуваченого, обрати запобіжні заходи тощо; це, природно, спричинює певні наслідки для осіб, притягнених як обвинувачені. У подальшому, з моменту притягнення особи як обвинуваченого, вирішується, як буде закінчено розслідування у справі взагалі (складанням обвинувального висновку чи складанням постанови про закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами).

Отже, на стадії порушення і прийняття слідчим кримінальної справи до свого провадження починається перший етап формування внутрішнього переконання: слідчий проводить ряд перевірочних дій: допити, очні ставки, огляди, обшуки, виїмки, призначає експертизи і т. ін. Із показань свідків, потерпілих, підозрюваного, обвинуваченого, маючи й інший фактичний матеріал, здобутий через слідчі дії, витребуваний чи поданий, слідчий дістає додаткову інформацію, тобто знання. Після цього у нього можуть виникнути деякі сумніви з приводу висунутих версій, які примушують слідчого проводити перевірки, додаткові слідчі дії, і виробляється істинний напрям розслідування у справі. На підставі різних джерел у слідчого формується його внутрішнє переконання.

До джерел за законом (ч.2 ст. 65 КПК України) належать показання свідка, показання потерпілого, показання підозрюваного, показання обвинуваченого, висновки експертизи, речові докази, протоколи слідчих та судових дій, протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та інші документи.

Усе це є джерелами доказів і в юридичній літературі автори дають їм різні назви: види доказів, джерела доказів, джерела фактичних даних.

В.Д. Арсеньєв джерелом доказів вважає свідків, потерпілих, обвинувачених, експертів, документи, місце знайдення та вилучення речових доказів [27, 118-120], а В.Я. Дорохов – осіб, які дають показання та роблять висновки, слідчих, понятих, які склали протокол слідчих дій, автора документа; носієм речових доказів, на його погляд, є слідчий і понятий, а також особи, які принесли предмет [23, 213-214]. М.М. Михеєнко з цього приводу зазначає: “Назвати джерелом доказів осіб, які дають показання і висновки, складають документ, не зовсім правильно, вони є носіями покладеної доказової інформації. Вони відіграють важливу роль

у формуванні доказів у ході слідчих та судових дій, але не є безпосереднім процесуальним юридичним джерелом доказів. Поки доказова інформація, якою володіють певні особи, не одержана, не закріплена у передбаченій законом формі, доказів ще немає, отже й немає їх джерел” [60, 113-114].

Ми поділяємо точку зору М.М. Михеєнка щодо передбачених законом джерел доказів, бо тільки на їх підставі слідчий може винести законне та обґрунтоване рішення у справі, спираючись на своє внутрішнє переконання.

Але, на наш погляд, до джерел, які впливають на формування внутрішнього переконання слідчого, також належить і непроцесуальна інформація, здобута у справі, хоча й на її підставі слідчий не вправі приймати рішення, вона все ж таки впливає на його внутрішнє переконання, особливо при винесенні початкових рішень у стадії порушення кримінальної справи і на ранній стадії досудового слідства. Так під час опитування слідчих було з’ясовано, що на формування внутрішнього переконання слідчого впливають і такі джерела, як: морально-вольові та інтелектуальні якості слідчого – 12,4%; обставини, що є у справі, – 25,3%; обставини, пов’язані з особою підозрюваного, – 23,2%; обвинуваченого – 6,5%; його професійні знання, життєвий досвід і досвід роботи – 0,3%; кримінально-процесуальний закон – 22,7%; громадська думка – 1,3%; вказівки прокурора і начальника слідчого підрозділу, вказівки та поради інших непроцесуальних посадових осіб – 4,7%.

На початку формування внутрішнє переконання слідчого має неповний характер, бо, формуючись, воно охоплює тільки окремі фрагменти знання. Так, наприклад, допитавши підозрюваного, свідків, здійснюючи обшук на законних підставах тощо, слідчий дістає фактичні

дані, тобто знання, що підтверджують або спростовують окремі обставини справи. Зібравши фактичні дані й закріпивши їх відповідно до процесуальної форми, слідчий оцінює здобуті докази і готовий до подальшого розслідування. У результаті оцінки одержаних доказів, що викривають особу у вчиненні злочину, слідчий може притягнути її як обвинуваченого, допитати її вже в такій якості й обрати запобіжні заходи.

Другий етап формування внутрішнього переконання слідчого охоплює період з моменту притягнення особи як обвинуваченої і закінчується прийняттям остаточного висновку у справі. Як відомо, притягнення особи як обвинуваченої не є остаточною дією в процесі розслідування, тому важливо визначити співвідношення переконання слідчого в момент притягнення особи як обвинуваченої з його переконанням, що сформувалося до закінчення слідства, тобто при винесенні остаточного рішення у кримінальній справі. Зібравши (закріпивши), перевіrivши докази, слідчий оцінює їх.

До змісту оцінки доказів як фактичних даних (відомостей про факти) входить установка про їх достатність для вирішення як окремих питань у справі, так і справи в цілому. На даному етапі формування внутрішнього переконання слідчий вирішує всі питання у справі. Невирішених обставин бути не повинно. Саме після їх вирішення слідчий повністю переконується у правильності прийняття остаточного рішення у кримінальній справі. До цього часу його внутрішнє переконання має ще загальний характер.

По суті процес формування внутрішнього переконання слідчого здійснюється під час слідчої діяльності, що в психологічному плані складається з таких головних компонентів психологічної структури: 1) з пізнавальної діяльності; 2) з конструктивної діяльності; 3) з виховної діяльності; 4) з комунікативної діяльності; 5) з організаторської діяльності; 6) з посвідчувальної діяльності [61, 5, 33-44].

Пізнавальна діяльність слідчого спрямована на виявлення обставин минулого й теперішнього, на яких будується уявлена модель майбутнього. Саме пізнання здійснюється слідчим як безпосередньо, шляхом чуттєвого сприйняття об'єктів (огляд, обшук, виїмка і т. ін.), так і опосередковано – через повідомлення інших осіб (показання свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого). Ця діяльність, як правило, проходить за несприятливих умов для слідчого – через брак часу, протидію зацікавлених у приховуванні істини осіб тощо, що, природно, відбивається на формуванні внутрішнього переконання слідчого.

Конструктивна діяльність слідчого особливо проявляється у пла-

нуванні етапів пізнання: визначенні декількох необхідних заходів за наявності певної інформації (план оперативно-слідчих заходів), провадження окремих слідчих дій (окремі доручення слідчого в порядку ст. 118 КПК України, доручення і вказівки органу дізнання в порядку ч.3 ст. 114 КПК України), планування дій інших осіб (участь у справі спеціаліста, експерта, перекладача, понятого) й інше. Ця діяльність може виражатися як в уявному відтворенні наступних дій з метою досягнення результату, так і в прийнятті рішення за результатами аналізу й синтезу зібраних фактичних даних.

Виховна діяльність визначається метою кримінального судочинства, що спрямована на виправлення та перевиховання злочинців, виховання громадян таким чином, щоб вони прагнули додержуватися законів. Прищеплення громадянам поваги до закону і його дотримання – один з головних напрямів у роботі слідчих.

Комунікативна діяльність включає всі засоби спілкування слідчого з суб'єктами кримінального процесу: письмовий, візуальний, мовний. Кожна з цих форм залежно від завдань спілкування має свої особливості, які вивчаються слідчим з метою використання найдоцільніших засобів комунікації за тих чи інших умов.

Організаторська діяльність відіграє у процесі розслідування важливу роль. Розкриття злочинів є сукупним результатом дії не тільки слідчого, а й багатьох осіб (осіб, які провадять дізнання, експертів, спеціалістів і т.ін.), уся діяльність яких направляється, організовується саме слідчим, що й вказує на його процесуальну самостійність (ст. 114 КПК України).

Посвідчувальна діяльність супроводжує всю роботу слідчого у процесі розслідування кримінальних справ і виявляється:

- 1) у закріпленні прийнятого ним рішення на підставі внутрішнього переконання;
- 2) у закріпленні підсумків, перебігу, результатів дій, вчинених відповідно до цього рішення.

Отже, у слідчого формується внутрішнє переконання у справі, і тепер залишається реалізувати переконання. Слід відзначити, що реалізація внутрішнього переконання слідчого може відбуватися у різних формах: усно, графічно, письмово. Усна форма – це, наприклад, коли під впливом доказів, які є у справі, у слідчого сформувалось переконання про допит свідка, і він його реалізує, приймаючи рішення про виклик свідка для допиту; графічна форма – це коли слідчий реалізує своє внутрішнє переконання, приймаючи рішення та складаючи план розслідування, чи викреслюючи схему злочинної діяльності обвину-

ваченого тощо; та письмова – процесуальні рішення: постанови, подання та ряд інших письмових рішень по кримінальній справі.

Оцінка доказів здійснюється з використанням внутрішнього переконання слідчого на підставах чинного законодавства. Тому нам необхідно простежити роль закону при оцінці доказів і прийнятті процесуальних рішень слідчим.

Діяльність слідчого відрізняється від інших видів праці, перш за все, правовим характером, тобто вона регулюється законом, тому дуже важливо розглянути роль кримінально-процесуального закону у формуванні внутрішнього переконання слідчого і в забезпеченні його процесуальної самостійності. Як правильно відмічав Ратинов А.Р., це полягає в тому, що:

1) кримінально-процесуальний закон встановлює і закріплює обов’язкові правила оцінки доказу (оцінка щодо внутрішнього переконання, вимоги всебічності, повноти й об’єктивності, вимога оцінювати сукупність доказів і заборона ґрунтувати обвинувальні висновки у справі лише на одних показаннях обвинуваченого, відсутність наперед встановленої сили тих чи інших доказів) (ст. 67 КПК України та ін.);

2) він визначає у загальному вигляді предмет доказування у кримінальній справі, стає підставою для розв’язання питання про належність, допустимість, достатність і достовірність доказів (ст. 64 КПК України);

3) закон встановлює обов’язкові правила збирання (закріплення) та дослідження доказів, що є критеріями допустимості доказів (ст. ст. 65, 66 КПК України);

4) він вводить спеціальні гарантії, що забезпечують процесуальну самостійність слідчого при прийнятті рішення у справі, тим самим забезпечуючи свободу внутрішнього переконання суб’єкта, який оцінює докази;

5) закон встановлює реквізити процесуальних документів, в яких підводяться підсумки доказування на досудовому слідстві, зобов’язуючи слідчого письмово аналізувати докази, що є у справі, наводити мотиви, за якими докази можна прийняти або відкинути [162, 371-372].

Отже, при цьому важливо підкреслити, що кримінально-процесуальний закон встановлює гарантії процесуальної самостійності слідчого, чим забезпечує внутрішнє переконання слідчого, яке здійснюється не тільки в певній послідовності, але й у суворо окреслених законом процесуальних формах.

Взагалі, під процесуальною формою в широкому значенні слова

розуміють встановлені законом умови й порядок здійснення як процесуальної діяльності в цілому, так і окремих дій, що складають її. Головними рисами процесуальної форми, характерними для слідчої діяльності, є:

- 1) точне встановлення в законі порядку і діяльності слідчих органів;
- 2) надання зацікавленим особам права безпосередньо брати участь у процесуальній діяльності з метою охорони прав і законних інтересів;
- 3) створення реальних гарантій додержання прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у справі;
- 4) забезпечення прийняття самостійного рішення слідчим відповідно до закону на підставі фактів, встановлених у законі певним чином.

Процесуальної форми набувають найбільш значущі види процесуальної діяльності і ступінь правової врегульованості залежить від значущості цих видів діяльності для досягнення кінцевої мети – встановлення об'єктивної істини щодо матеріального (кримінального) права; а порушення процесуальної форми спричинює недійсність процесуального акта [63, 100], при цьому виникає необхідність у провадженні повторних або додаткових процесуальних дій.

Оцінка доказів за внутрішнім переконанням – питання, від якого залежить прийняття слідчим правильного рішення, від чого, у свою чергу, залежить успіх процесуальної діяльності слідчого. Процесуальна самостійність забезпечує успіх діяльності слідчого, дозволяючи йому вільно оцінювати докази за своїм внутрішнім переконанням, що, врешті, призводить до правильності прийнятого ним рішення.

Оцінка доказів не за внутрішнім переконанням слідчого, а за вказівкою будь-яких інших органів або осіб спричинює прийняття незаконних рішень [64, 77, 106].

Більшість рішень слідчого пов'язана саме з оцінкою наявних у справі доказів. Під оцінкою доказів у процесі доказування розуміють логічний розумовий процес визначення ролі і значення зібраних доказів для встановлення істини [65, 189]. Оцінка доказів супроводжує і завершує доказову діяльність, а зроблені в результаті доказування висновки про фактичні обставини є підставою для вирішення правових питань. Тому цей бік доказової діяльності, що полягає в оцінці доказів та формулюванні висновку з оцінки, безпосередньо призводить до правового рішення і становить інтерес для цілей нашого дослідження. “Доказуванню у кримінальному процесі належить головне місце. Це пояснюється як тим, що всі інші процесуальні дії виконуються з урахуванням наявних доказів, так і тим, що всі (інші) дії ма-

ють на меті сприяти об'єктивному, повному і всебічному дослідженню доказів" [66, 23].

У результаті оцінки доказів в осіб, які приймають рішення, формується переконання, що ними встановлені такі обставини, які дають їм право прийняти те чи інше рішення або зобов'язують їх продовжити діяльність, спрямовану на виявлення необхідних доказів. Має рацію Г.В. Арцишевський, зазначаючи те, що оцінити докази у справі – це значить виявити, чи достовірно встановлений кожний з них, чи всі вони належать до справи, чи перебувають вони у взаємозв'язку, чи достатні вони для висновку про наявність або відсутність події злочину, винність конкретної особи (осіб) у його вчиненні, чи потрібні у справі будь-які додаткові дії для з'ясування тих чи інших обставин [67, 86].

Розглядаючи оцінку доказів як необхідну умову прийняття процесуальних рішень, ми маємо можливість найповніше розкрити її зміст і призначення, показати зв'язок між оцінками доказів і рішень. З цього приводу М.М. Михеєнко відзначає: "Як окремий, самостійний елемент процесу доказування оцінка чітко проявляється тоді, коли необхідно прийняти процесуальне рішення – проміжне, етапне (про вживання заходів процесуального примусу, визнання особи потерпілим...) або підсумкове для даної стадії чи для всього провадження справи (порушення або закриття кримінальної справи...) [68, 122-123]. У зв'язку з цим важливо розглянути відповідність між оцінкою доказів, що міститься у ст. 67 КПК України, і вимогами, які ставляться до процесуальних рішень.

Виділення такого аспекту дає можливість показати, що закон не тільки містить загальну правову "програму" прийняття рішень, але й регулює окремі його етапи, у тому числі оцінку доказів.

Закон установлює види джерел доказів, правила збирання їх, умови допустимості, визначає підстави для розв'язання питання про належність та достатність доказів. Водночас, слідчим органам надається свобода при обранні доказів та їх оцінки в межах, встановлених законом.

Не визначаючи наперед сили доказів, закон певною мірою впливає й на формування внутрішнього переконання слідчого, коли розв'язуються питання про достовірність доказів та їх достатність для встановлення фактичних обставин і прийняття рішення. Під впливом доказів відбувається і формування переконання судді, прокурора, слідчого та осіб, які провадять дізнання [69, 13].

Отже, кримінально-процесуальний закон відбиває певну програму дій, якій зобов'язані підкоритися особи, що оцінюють докази "за сво-

їм внутрішнім переконанням”, піддає певній регулюючій дії формування суб’єктивного висновку про оцінку доказів.

Надійною гарантією правильності суб’єктивного висновку є вимога закону, щоб внутрішнє переконання базувалося на сукупності всебічно, повно й об’єктивно досліджених доказів. Відомо, що стосовно найважливіших рішень закон вимагає, щоб у них було наведено докази, які обґрунтовують висновки у справі.

Ця вимога впливає з поняття “доказ” як єдності фактичних даних та процесуального джерела.

Вказівка закону, що внутрішнє переконання треба ґрунтувати на “всебічному, повному та об’єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності”, покликана підкреслити головне правило: внутрішнє переконання не може бути відірваним від об’єктивних властивостей оцінених доказів, від того об’єктивного зв’язку, який існує між доказами. З тексту ст. ст. 66 та 67 КПК України є очевидним зв’язок між внутрішнім переконанням, як результатом оцінки доказів, і зібраними у справі доказами. Зі змісту закону випливає, що будь-які фактичні дані стають доказами саме тому, що вони можуть служити підставою для встановлення наявності (або відсутності) суспільно небезпечного діяння, винності особи, яка вчинила це діяння, та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

Здатність доказів, які були в минулому, “служити підставою” для пізнання обставин кримінальної справи пояснюється тим, що вони є відбиттям або самих обставин, або інших явищ, так чи інакше пов’язаних з обставинами, що є предметом доказування. Тому оцінка доказу буде істинною лише в тому разі, якщо вона відповідатиме правильно пізнаним у ході розслідування природі і властивостям даного доказу та його місця в сукупності всіх доказів.

Оцінка доказів, як і будь-яке оцінне міркування, має бути обґрунтованою та підтверджуватися об’єктивними даними. У процесі оцінки доказів відбувається суб’єктивне пізнання об’єктивно існуючих фактів [70, 85].

Об’єктивні дані, здобуті практично та перевірені практикою, служать підставою для перевірки достовірності оцінних міркувань. Всебічна оцінка доказів завершується побудуванням висновків у справі та обґрунтуванням прийнятих рішень з використанням доказів [71, 188].

Тому правильність оцінки залежить як від істинності посилань, так і додержання законів мислення. “Неправильне мислення неминуче й мимовільно фабрикує неправильні факти, отже, призводить до викривлень і неправдивості”, - відзначав К. Маркс [72, 180].

Порушення процесуального порядку здобуття доказів бере під сумнів достовірність одержаних відомостей, бо встановлена процесуальна форма є однією з гарантій одержання достовірних даних. Тому якщо, наприклад, встановлено, що відомості, які цікавлять слідство, про обставини справи здобуті з істотним порушенням кримінально-процесуального закону, неминуче впливає висновок, що ці відомості не можуть бути використані як докази у справі.

Порушення закону за своїми правовими наслідками можуть бути різними, але вони завжди істотні. Які можуть бути наслідки порушення закону? Існують порушення закону усунні та неусунні. Вважається, що з цього погляду треба підходити до формулювання норм кримінально-процесуального закону.

Якщо проаналізувати дану пропозицію в загальному плані, то порушення закону при пред'явленні обвинувачення, формулюванні обвинувачення, складанні посадовою особою процесуальних документів, де не закріплюється збір доказів, в подальшому є усунними. Наприклад, при пред'явленні обвинувачення особі в постанові про притягнення як обвинуваченого не зазначено частину інкримінованої статті або її пункти. Це порушення закону в подальшому усунне шляхом складання нової постанови про притягнення як обвинуваченого і пред'явлення обвинувачення.

Чи можна усунути в подальшому порушення закону, допущене, наприклад, при вилученні забороненого з обігу предмета, який у подальшому використовуватиметься як речовий доказ у справі? Це порушення закону, з нашого погляду, неусунне.

Виходячи з цих критеріїв і повинні виноситися рішення за оцінкою доказів у кримінальних справах, що відповідає і меті кримінального процесу [73, 34].

Там, де йдеться про визначення достовірності доказів, як об'єктивні підстави оцінки використовуються різні встановлені законом і практикою ознаки та властивості доказів, а також правила їх здобуття. При цьому виділяються ті суб'єктивні та об'єктивні ознаки, які закладені у природі джерел доказів. Отже, вимога ст. 67 КПК "керуватися законом" при оцінці доказів стосується не тільки оцінки їх належності та допустимості, вона має значення і для оцінки достовірності та достатності доказів.

Щоб розв'язати питання про допустимість доказів та їх значення для справи, слідчий повинен чітко уявляти, які саме ознаки характеризують певний злочин і як відрізнити його від суміжних складів. Від того, наскільки правильно уявляє собі слідчий ознаки конкретного складу злочину, залежить і оцінка ним належності встановлених фак-

тів для висновку про винність особи у вчиненні злочину. Неправильне уявлення про ознаки конкретного складу злочину призводить до того, що, встановивши певні обставини справи, слідчий оцінює їх як достатні для визнання провини особи в певному злочині в той час, як необхідні ознаки даного злочину не встановлені.

У цьому розумінні можна вважати, що кримінально-процесуальний і кримінальний закон допомагають слідчому визначити коло фактичних даних, які можуть мати значення для розслідування і вирішення справи.

Закон не розкриває поняття достатності доказів; визначення цієї якості сукупності доказів перебуває в безпосередньому зв'язку із предметом доказування та рівнем знань про фактичні обставини справи, який має бути досягнутий для прийняття рішення з конкретного питання.

Достатність доказів визначається, по-перше, тим, чи надають вони у своїй сукупності можливість встановити ті фактичні обставини справи, які для даного рішення необхідні, складають його фактичну підставу; по-друге, тим, чи надають вони можливість для висновку про ці фактичні підстави на тому рівні знання про них, який передбачено законом.

Сукупність доказів, “достатніх” для певного рішення, не завжди означає, що до цієї сукупності входять докази, достовірність кожного з яких уже встановлено. Багато рішень виносяться в ході провадження, тобто тоді, коли процес доказування ще не завершений, а отже, й не встановлена достовірність кожного доказу, який входить до сукупності. У свою чергу, достовірність (чи недостовірність) кожного окремого доказу можна встановити тільки тоді, коли вони оцінюються в сукупності.

Так, оцінюючи всю зібрану та досліджену сукупність доказів, слідчий одні докази визнає достовірними, ґрунтуючи на них свої висновки, а інші відкидає як недостовірні. Критерій достовірності використовується при оцінці як окремого доказу, так і їх сукупності. Оцінка достовірності окремого доказу, як правило, має попередній (досудовий) характер. Виявлення нових доказів може докорінно змінити оцінку достовірності відомостей, які містять доказ. Крім того, перевірка включає не тільки оцінки правдоподібності та несуперечливості наявних у доказі фактичних даних, але й зіставлення цих даних з доказами, які вже є [74, 34]. Так формуються достовірні міркування у справі.

Формуючись на підставі практичної діяльності для встановлення істини, достовірні міркування мають відбивати зв'язки та відношення реально існуючих явищ або тих, які існували.

Вивчення змісту оцінки доказів у зв'язку з цілями й завданнями діяльності та рішеннями, що виносяться у справі, дозволяє не тільки розкрити гносеологічну та правову сутність оцінної діяльності, але й показати її соціальний зміст та призначення.

Особливу важливість набуває питання про ціннісну орієнтацію слідчого при відбиранні даних, які можуть мати значення, мати цінність для досягнення поставленої мети. Такого роду ціннісні орієнтири містяться, у першу чергу, у вказівках закону; тлумачаться вони у провідних постановках Верховного Суду України.

Оцінка доказів, що мають значення, мають “цінність”, перебуває у прямій залежності від завдань процесуальної діяльності. Правильне розуміння цілей і дозволених законом засобів для їх досягнення має певним чином впливати на характер діяльності, забезпечувати суворе додержання закону як у ході збирання та дослідження доказів (предметів оцінки), так і в самій оцінній діяльності.

Історія кримінального судочинства свідчить, що відбір доказів, які складають «цінність» для вирішення справи, перебуває у прямій залежності від цілей, які законодавець ставить перед судочинством, від тих правових та моральних принципів, на яких будується вся діяльність у кримінальному процесі.

У кримінальному процесі законодавець встановлює такі правила оцінки доказів, які найбільшою мірою забезпечують досягнення істини у справі.

Розглядаючи оцінку доказів як елемент усієї кримінально-процесуальної діяльності, ми можемо її охарактеризувати як встановлення юридичної значущості доказів, їх цінності для досягнення істини у кримінальній справі.

Причому, як ціннісні орієнтири в цій діяльності виступають норми права, моральні погляди, життєвий та професійний досвід осіб, які оцінюють докази.

Результатом оцінки доказів має бути переконання, яке включає і здобуте знання, і ставлення до цього знання з погляду можливості прийняття на його підставі рішення.

Ми виділяємо найбільш характерні умови, які в сукупності забезпечують законність кожного процесуального рішення, що виносить орган розслідування.

1. Прийняття рішення уповноваженим законом органом чи відповідною особою. У стадії порушення кримінальної справи і на досудовому слідстві кожне процесуальне рішення має винести компетентний орган. Компетенція посадових осіб, які діють у вказаних стадіях кримінального процесу, визначена законом. Багато рішень особи, яка

проводить дізнання, підлягають затвердженню начальником органу дізнання. Без такого затвердження вони не мають процесуальної сили. Відповідно до закону (ст. 104 КПК) орган дізнання не наділений правом виконувати деякі процесуальні дії у кримінальній справі, в якій обов'язкове провадження досудового слідства (притягти особу як обвинуваченого, допитати її і т.ін.).

Прийняття та реалізація деяких процесуальних рішень слідчим і органом дізнання можливі лише за умов їх санкціонування або затвердження прокурором чи узгодження з ним, або за постановою судді (відсторонення обвинуваченого від посади, обрання запобіжного заходу – взяття під варту, закриття кримінальної справи за рядом не реабілітуючих підстав і т. п.).

2. Обґрунтованість рішення. Під обґрунтованістю розуміють обумовленість висновків слідчого достатніми та достовірними доказами, наявними на момент прийняття рішення.

Отже, обґрунтованість рішення слідчого залежить, з одного боку, від наявності доказів, а з іншого - від уміння слідчого оцінити докази та дійти висновку, що відбиває стан, який фактично склався.

3. Своєчасність прийняття рішень. Для прийняття багатьох процесуальних рішень закон встановлює спеціальні строки. Необхідність швидкого реагування слідчого на сукупність зібраних доказів та прийняття відповідних процесуальних рішень зумовлена загальною вимогою швидкості досудового розслідування, існуванням загальних строків провадження справи. Разом із тим, неприпустиме поспішне, передчасне прийняття процесуальних рішень, оскільки це може призвести до їх необґрунтованості з усіма наслідками, що звідси випливають.

4. Повнота вирішення всіх питань. При винесенні процесуального рішення певного виду потрібно вирішити всі пов'язані з цим питання.

Наприклад, при направленні кримінальної справи в інший орган треба розв'язати питання про надсилання разом з нею необхідних предметів і документів; у разі закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами, обвинуваченому – скасувати запобіжний захід, зняти арешт з належного йому майна, повідомити про його реабілітацію відповідним органам і т. ін.

Неприйняття всіх необхідних рішень, що впливають з суті головного рішення, може перешкоджати подальшому ходу провадження розслідування, суттєво обмежувати права громадян.

5. Відповідне процесуальне оформлення рішення. Винесене процесуальне рішення має бути належним чином. процесуально оформлено. Документ, що відбиває зміст рішення, повинен мати необхідні

реквізити, відповідати вимогам обґрунтованості, мотивованості, логічності, зрозумілості.

Більшість рішень слідчого відбивається у постановах. Характерно при цьому, що КПК України визнає право слідчого винести постанову не тільки в тих випадках, які передбачені законом, але й в інших, коли він це вважає за необхідне (ст. 130 КПК України).

Рішення слідчого формулюються й у деяких інших документах: обвинувальному висновку, поданні, дорученні, вказівці, протоколі. Ми вважаємо, що подальшого вдосконалення потребують загальні норми кримінально-процесуального права, які встановлюють, в яких випадках оформлюється той чи інший процесуальний документ, а також вимоги до оформлення кожного з них.

Наприклад, на сьогодні в законі немає загальних вказівок, в яких випадках при провадженні слідчої дії потрібно виносити постанову або подання, а в яких рішення про виконання слідчої дії досить відбити у протоколі, що фіксує перебіг і результати слідчої дії.

6. Забезпечення законних прав осіб, чий інтерес зачіпає винесене рішення. При прийнятті процесуального рішення слідчий зобов'язаний враховувати, що зміст цього рішення, як правило, зачіпає інтереси певних осіб. Питання забезпечення законних прав має відбитися в самому процесуальному рішенні. Крім того, слідчий зобов'язаний вжити ряд спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення законних інтересів відповідних осіб: повідомити їм про ухвалу, яка виноситься, роз'яснити права та обов'язки, у тому числі на оскарження даної ухвали, пред'явити для ознайомлення певні документи, якщо необхідність цього випливає з вимог закону й т.ін.

Невиконання чи неправильне виконання хоча б однієї з названих умов призводять до незаконності прийнятого процесуального рішення. А це, у свою чергу, - до неминучих порушень та помилок у ході виконання таких рішень.

2.2. Процесуальні рішення слідчого як форма реалізації його внутрішнього переконання

Діяльність слідчого у прийнятті рішень та їх реалізації є складним, трудомістким творчим процесом, який вимагає значних інтелектуальних зусиль. Творчий характер роботи слідчого відзначаються багато вчених [75, 5; 76, 73-74; 77, 19; 78, 2]. Слід мати на увазі, що творчу направленість діяльності слідчого ні в якому разі не можна ототожнювати зі свавіллям та самоволею. Обов'язковими орієнтирами в ро-

боті слідчого є норми права, вимоги, яких він повинен неухильно дотримуватися. Але положення закону мають характер загальних правил, а ситуації, в яких слідчому потрібно зорієнтуватися і прийняти рішення, вельми конкретні.

С.С. Алексєєв відзначає, що “творчість” при застосуванні права виражається, перш за все, в умінні поширювати загальні правила на своєрідні життєві обставини, прив’язувати норми до цих обставин [42, 282]. Зрозуміло, ситуації, в яких слідчому доводиться виносити рішення, бувають різні за складністю. У ряді випадків можливості вибору надто обмежені. Трапляються й типові ситуації, що повторюються, для яких попередньою практикою вироблено оптимальні рішення. З урахуванням цих обставин в юридичній літературі висловлюються пропозиції щодо доцільності максимальної алгоритмізації діяльності слідчого [61, 168].

Своєрідні алгоритми [79, 27] містяться у кримінально-процесуальних нормах, які в загальній формі регламентують перебіг і напрям слідчої діяльності. Необхідно прямувати до абсолютної визначеності цих норм та їх конкретизації, що допоможе уникнути помилок при винесенні слідчим рішень.

Разом із тим, неприпустимою є й надмірна деталізація норм кримінально-процесуального законодавства у прагненні максимально обмежити або виключити зовсім можливості творчого підходу слідчого щодо виконання завдань, які виникають перед ним. Як абсолютно правильно зазначає П.Ф. Пашкевич стосовно діяльності судді, “не повинно бути ухилу ані в бік надмірного обмеження судового розсуду шляхом казуїстичної регламентації, ані в бік надання невиправдано великого права на судовий розсуд шляхом надто загальних, абстрактних норм без певних об’єктивних критеріїв” [80, 60].

Аналіз процесуальних норм, які регламентують діяльність слідчого, приводить до висновку, що при формулюванні правил, які визначають порядок прийняття та реалізації ним процесуальних рішень, цих вимог в основному додержано. “Мабуть, жодний інший вид процесуальної діяльності не регламентований у кримінально-процесуальному законодавстві так детально, як діяльність слідчого,” - відзначають С. Самойлов і Н. Караваєв [81, 17]. І все ж таки, в діяльності слідчого неминуче залишається досить широкий простір для творчості. При цьому здебільшого провідне значення мають його знання, досвід, навички, вміння вчасно зорієнтуватися, правильно оцінити ситуацію, логічно її осмислити, прийняти вірне рішення та реалізувати його.

У літературі із загальної теорії права спеціально звертається увага на те, що рішення юридичної справи містить не тільки думку, але й веління. Як правильно вказував К.І. Комісаров, саме рішення надає дію правовому примусу [82, 76]. Але необхідно пам'ятати, що процесуальні рішення слідчого є різновидом актів використання права і тому мають певні особливості порівняно з суто управлінськими рішеннями (постановами). Одна з таких особливостей проявляється в тому, що акт прийняття слідчим процесуального рішення обов'язково включає обрання і тлумачення відповідної правової норми, що підлягає застосуванню. Це, звичайно, обмежує можливості суб'єктивізму з боку слідчого.

Разом із тим, не можна не погодитися з В.В. Лазарєвим, який підкреслює: "Застосування права не здійснюється довільно. Воно робиться людьми. Тому, не зважаючи на обмеження законом можливості для виявлення суб'єктивного моменту, він у будь-якому разі має місце" [83, 114]. Необхідно добре уявляти механізм формування процесуальних рішень слідчого для того, щоб по можливості "притишити" суб'єктивні моменти та забезпечити у кожному випадку прийняття ним законних рішень, що об'єктивно впливають з фактичних обставин, що склалися.

В юридичній літературі відзначається, що прийняття процесуальних рішень є складною системою взаємодіючих чинників, об'єктивних і суб'єктивних, у тому числі соціальних, ідеологічних, правових, соціально-психологічних, особистісних та ін. [52, 40].

До об'єктивних чинників належать соціально-політичні умови, в яких діє дана система судочинства; закони теорії пізнання, що складають гносеологічну та методологічну основу всієї пізнавальної діяльності; завдання і принципи, які закріплені законом для кримінального судочинства; закони, які визначають організацію слідчих органів, систему внутрішньовідомчого контролю і прокурорського нагляду; закони, що регулюють діяльність по розслідуванню кримінальних справ [84, 81].

Ю.М. Грошевий до об'єктивних факторів, або елементів, які складають механізм прийняття рішення, відносить, поряд із нормами права, фактичні обставини вчиненого злочину, сукупність доказів, встановлених та досліджених у даній кримінальній справі.

До суб'єктивних елементів він додає рівень професійної свідомості того, хто застосовує право, соціальну спрямованість його особистості, особливості його психологічного стану і процесів, пов'язаних із розглядом кримінальної справи [85, 61-62].

І такий підхід до усвідомлення механізму процесуального рішення

в цілому здається правильним.

Слід також визнати правильним міркування Ю.М. Грошевого і про те, що на підставі принципового методологічного положення про єдність свідомості і діяльності, розроблену психологією, механізм прийняття процесуального рішення суддею (суддями) має досліджуватися з урахуванням складної й неоднозначної відповідності між зовнішньою структурою кримінально-процесуальної діяльності і внутрішньою структурою особистості судді [85, 61-62].

Відповідно до зазначеного вище механізм прийняття слідчим процесуального рішення у найзагальнішому вигляді можна розглядати як переробку ним нормативної та доказової інформації; формування його ставлення до фактичних обставин досліджуваного злочину (діяння) з метою здійснення процесуальних актів (дій), що впливають з вимог закону [86, 20].

Як відзначалося вище, велику роль у прийнятті правильних та своєчасних процесуальних рішень відіграє особистість слідчого, сукупність соціальних рис та індивідуальних властивостей, які він має. Складно переоцінити значення знань, що необхідні слідчому для прийняття оптимальних рішень. Ю.М. Грошевий правильно наголошує на тому, що при винесенні рішень у кримінальному судочинстві використовуються три блоки знань: системи правових та етичних знань; знань, здобутих у результаті суспільно-політичного, професійного, життєвого досвіду; знань, одержаних у процесі розгляду справи, по якій виносяться рішення (знання про фактичні обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі) [87, 27].

Здобуті знання необхідно правильно застосовувати. Без цього неможливе прийняття законного процесуального рішення.

Не слід забувати чіткої однозначної вказівки закону на те, що внутрішнє переконання, відповідно до якого слідчий та інші, хто застосовує право, оцінюють зібрані у справі докази, має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному розгляді обставин справи в їх сукупності (ст. 67 КПК України). Процесуальні рішення слідчого, як правило, спричиняють суттєві правові наслідки. У законі вказано підстави для прийняття таких процесуальних рішень, як: порушення кримінальної справи, притягнення особи як обвинуваченого, застосування запобіжних заходів, закриття справи та деяких інших. Аналіз норм, що встановлюють підстави для прийняття процесуальних рішень, веде до висновків, що в ролі таких має розглядатися сукупність доказів, достатніх для того, щоб винести конкретне рішення (подання, постанову).

Вказівка на достатність доказів як підставу для прийняття окремих

рішень (притягнення особи як обвинуваченого, складання обвинувального висновку та ін.) міститься безпосередньо в законі. З приводу більшості процесуальних рішень такої вказівки закон не передбачає. Однак і ці рішення мають бути обґрунтованими, тобто спиратися на достатню кількість доказів, які не залишають сумнівів у правильності зробленого висновку.

Відомо, що у кримінально-процесуальному законі існують два різновиди правових норм, що регламентують прийняття рішень слідчим: 1) імперативні та 2) альтернативні [52, 18,26,40,48,96]. Залежно від цього розрізняються можливості слідчого для прийняття процесуальних рішень. У першому випадку вони обмежені волею законодавця, у другому – слідчий користується більшою свободою вибору. Драпкін Л.Я. з цього приводу висловлює таку думку: “Свобода вибору обмежена низкою постійних чинників: по-перше, точно встановленим рішенням слідчих дій та їх жорсткою правовою регламентацією; по-друге, обумовленістю обрання критерієм максимальної ефективності слідчої дії; по-третє, залежністю обрання оптимального способу збирання доказів не стільки від вольового рішення, скільки від раніше прийнятого інформаційного рішення та сформульованого завдання; по-четверте, імовірністю перегляду початкового (попереднього) рішення” [88, 11]. Ми вважаємо, однак, що в будь-якому випадку процесуальне рішення слідчого зумовлене тією сукупністю доказів, яку він має на певний момент розслідування. Наявність доказів перетворює право слідчого обирати варіант процесуального рішення на обов’язок діяти в даній конкретній ситуації цілком певно.

Ми не можемо погодитися з думкою В.А. Стремовського, що слідчий, наприклад, вправі закрити або не закрити кримінальну справу за наявністю деяких nereабілітуючих підстав, обрати чи не обрати запобіжного заходу щодо обвинуваченого тощо. [84, 81,85] Докази, які має слідчий, зобов’язують його у вказаних випадках прийняти одне з альтернативних процесуальних рішень. Саме воно має бути єдино правильним, а інші - визнані як незаконні в цій ситуації. Якщо ж для впевненого прийняття такого рішення доказів виявляється недостатньо, їх збирання повинно продовжитися.

Право воістину вільного обрання процесуального рішення у слідчого є тільки тоді, коли дістати очікуваного результату або вирішити певну задачу з однаковим успіхом можна різними методами. Наприклад, якщо підозрюваний при допиті показав, що викрадену ним річ він передав знайомому, який зберігає її у своєму помешканні, то слідчий з метою отримання цієї речі може обрати один зі шляхів: а) викликати особу, на яку вказав підозрюваний, для допиту та запропону-

вати повернути розшукуваний об'єкт, а при необхідності провести між ним та підозрюваним очну ставку; б) провести обшук за постановою суду в приміщенні, де ця особа може зберігати даний об'єкт.

Звичайно, при обранні рішення в подібних ситуаціях слідчий з урахуванням обстановки, що склалася, і наданих йому можливостей зобов'язаний визначити найраціональніший спосіб дій, який забезпечить ефект операції, економію коштів, що планується витратити.

Обрання слідчим правильного процесуального рішення забезпечується наявністю в нього необхідних професійних знань та особистого досвіду, використанням узагальненого досвіду у вигляді сформульованих даних науки, зокрема рекомендацій щодо застосування норм кримінально-процесуального права, розроблених методики і тактики розслідування злочинів. Для вдосконалення слідчої практики винятково важливо знати причини об'єктивного та суб'єктивного порядку, які призводять до прийняття неправильних процесуальних рішень слідчим, у результаті чого знижується ефективність діяльності при розслідуванні злочинів, необґрунтовано обмежуються права і законні інтереси осіб, які опинилися у сфері кримінального судочинства. Дослідження механізму формування процесуальних рішень слідчого, виявлення найбільш типових помилок, допущених ним при застосуванні норм права, встановлення їх причин сприяють викоріненню негативних явищ, які супроводжують прийняття слідчим рішень, виробленню рекомендацій, спрямованих на радикальне покращання його діяльності.

Як уже зазначалося, рішення слідчого належать до процесуальних активів. У них завжди відбивається застосування норм кримінально-процесуального права, оскільки ці акти служать вирішенню певної кримінально-процесуальної ситуації [138, 103] [86, 25] [122, 71-76].

У процесуальній літературі в цілому досить повно і правильно розкрито соціальну і правову природу рішень як активів застосування кримінального та кримінально-процесуального права. Значну увагу дослідженню цієї проблеми приділяє П.А. Лупинська, яка визначає сутність процесуальних рішень за допомогою розгляду їхніх характерних ознак.

Крім того, у відповідних випадках у рішеннях слідчого застосовуються норми кримінального, цивільного та адміністративного права [88, 111-120].

Зокрема, П.А. Лупинська виділяє такі характерні риси процесуальних рішень як активів застосування кримінально-процесуального права [89, 86] [52, 18]: рішення можуть винести тільки державні органи та посадові особи, які провадять кримінальне судочинство, у межах їх

компетенції; процесуальні рішення виражають владний наказ органів держави, породжують, змінюють чи припиняють кримінально-процесуальні відносини, підтверджують наявність чи встановлюють відсутність матеріально-правових відносин; вони мають виноситися у встановленому законом порядку і виражатися у встановленій законом формі [52, 26, 40].

Не заперечуючи вказаних рис, які характеризують будь-яке процесуальне рішення у кримінальному судочинстві, Ю.В. Манаєв прагне виділити специфічні ознаки слідчих рішень, визначити їх і назвати види. Він відзначає, що рішення слідчого є актами застосування права; що вони виносяться представниками органів державної влади, які здійснюють правоохоронну діяльність; мають владний і розпорядчий характер, оскільки спираються на силу й авторитет держави, а виконання їх забезпечується відповідними примусовими заходами; що вони є в усіх випадках актом вибору; мають форму письмового документа і повинні мати властивості законності та обґрунтованості [90, 7-12]. Виходячи з цього, Ю.В. Манаєв пропонує таке визначення рішення слідчого: “Це спрямовані на досягнення цілей кримінального судочинства правозастосовні акти, які відповідають вимогам законності та обґрунтованості і містять обов’язкові для виконання владні волевиявлення та висновки з правових питань, які виникають у процесі порушення і розгляду кримінальної справи” [91, 12-13].

Ю.В. Манаєв до означення рішень слідчого включає також вказівку на те, що вони повинні відповідати вимогам законності та обґрунтованості. Ця вказівка має надто загальний характер. До того ж рішення слідчого, яке не має вказаних властивостей, все ж таки потрібно визнати рішенням, хоча й незаконним, тому кращим здається підхід П.Л. Лупинської до визначення поняття рішення у кримінальному судочинстві. Стосовно дотримання вимог закону, які визначають сутність даного акту, вона виділяє такі конкретні положення:

а) рішення – правовий акт, що має встановлену законом процесуальну форму;

б) рішення приймається відповідним державним органом у межах своєї компетенції;

в) зміст рішення складають відповіді на правові запитання, що виникають у справі;

г) ці питання подаються у встановленому законом порядку і виражають владне волевиявлення про дії, які впливають з установлених обставин та приписів закону [52, 96].

При визначенні поняття “рішення слідчого” необхідно виходити з того, що вони спрямовані на виконання завдань кримінального судочинства.

чинства. Необхідно виділити і справедливе висловлення Ю.М. Грошевого, що “у підставі будь-якого рішення лежать знання суб’єкта, який його виносить” [87, 6,27].

Підсумовуючи вищезазначене, можна запропонувати таке визначення процесуального рішення слідчого. *Процесуальне рішення слідчого – це правовий акт, в якому слідчий, у межах своєї компетенції у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку, виражає у вигляді державно-владного веління висновки про виконання (або невиконання) конкретних процесуальних дій, що зумовлено необхідністю досягнення завдань кримінального судочинства та вимогами закону стосовно фактичної ситуації.*

Кожне процесуальне рішення слідчого повинно бути оформлене належним чином. У даному випадку мається на увазі не додержання, в широкому значенні, слова процесуальної форми прийняття та реалізації рішення, а його письмове відбиття в матеріалах кримінальної справи. Вважаємо доцільним доповнити ст.32 чинного КПК України роз’ясненням: що таке процесуальне рішення.

Ми вважаємо, що слід погодитися з думкою Ю.В. Манаєва, який вказує, що до процесуальних рішень слідчого не можна віднести його волевиявлення, які не відображені у встановлених законом процесуальних документах (усні розпорядження, розв’язання розумових задач, які виникають у ході слідства) [90, 7-12]. І справді, про своєчасність і правильність прийнятих слідчим процесуальних рішень можна судити з документів, які є в матеріалах кримінальної справи. “При розробці процесуального рішення враховуються фактичні дані у справі, встановлені тільки процесуальними засобами” [92, 12].

Розглянемо, які процесуальні рішення слідчого є рішеннями по суті справи. Для цього необхідно зупинитися на понятті предмета кримінально-процесуальної діяльності. У літературі зазначений вислів вживають багато авторів, але по-різному визначають його зміст. Я.О. Мотовіловкер вважає предметом кримінально-процесуальної діяльності питання про кримінальну відповідальність певної особи. М.С. Строгович підкреслює, що головним питанням кримінальної справи є питання про те, чи вчинив обвинувачений даний злочин, чи винний він у його вчиненні [56,84] [52, 26].

На думку В.А. Теплової, коло головних питань справи дещо ширше, це питання про те, чи мала місце подія злочину, чи містить вона склад злочину, чи вчинено діяння особою, притягнутою по справі [93, 44]. Ми вважаємо, що виникнення справи, її існування, напрям провадження у справі в цілому, тобто визначення “долі справи”, залежить від послідовного рішення таких питань: а) чи був злочин; б) хто його

вчинив; в) яких заходів треба вжити до особи, яка його вчинила. Отже, предмет кримінального процесу складають об'єктивно існуючі фактичні обставини, з'ясування яких дозволяє одержати відповіді на ці питання. Зміст одержаних відповідей і зумовлює прийняття слідчим рішень по суті справи: чи починати розслідування або відмовити у порушенні кримінальної справи, чи притягати певну особу (осіб) як обвинуваченого, чи направити кримінальну справу до суду або закрити провадження по ній [94, 137].

До процесуальних рішень, які забезпечують прийняття рішень по суті справи, належать ті, які створюють умови для нормального ходу судочинства, спрямовані на всебічне і повне дослідження фактичних обставин. Це рішення про провадження слідчих дій, застосування запобіжних заходів і т. ін.

Прийняття процесуальних рішень по суті справи, які означають завершення судочинства (про відмову щодо порушення кримінальної справи, про закриття справи), спричиняє необхідність обов'язкового розв'язання питань супровідного характеру, які випливають зі змісту сформульованих висновків: наприклад, при відмові порушити справу про повернення залучених до матеріалів перевірки предметів і документів; при закритті справи – про скасування запобіжного заходу і т. ін.

За суб'єктом, який має право виносити рішення у стадії порушення кримінальної справи і досудового слідства, можна виділити рішення слідчого, органу дізнання, особи, яка провадить дізнання, і начальника слідчого підрозділу органів державної безпеки і органів внутрішніх справ, податкової міліції, прокуратури, прокурора, судді.

Орган дізнання дещо обмежений у прийнятті рішень у справі, за яким провадження досудового слідства є обов'язковим. Так за такою справою він не вправі винести рішення про притягнення особи як обвинуваченого та її допит, а також про провадження слідчих дій, не передбачених ст. 104 КПК України.

Усі процесуальні рішення у стадії досудового слідства приймаються слідчим одноособово, крім рішень, що підлягають затвердженню, санкціонуванню чи погодженню з прокурором і суддею. У цих випадках мають місце два послідовні акти прийняття рішення: спочатку особою, яка провадить розслідування, а потім особою, яка затверджує це рішення або висловлює згоду з ним, або яка виносить постанову щодо подання слідчого.

Не можна визнати правильною думку В.С. Зеленецького, що прокурор, який затверджує обвинувальний висновок, стає його співавтором, тому що він сприймає положення, що містяться в обвинувальному висновку, і, в подальшому, розглядає їх як свої власні [95, 125-127].

Співавтор – це особа, яка бере участь у творчому процесі, а не та, яка, доставши готовий продукт творчої праці, погоджується з можливістю його використання.

Одноособові процесуальні рішення виносяться і слідчими, які працюють у складі слідчої або слідчо-оперативної груп. Старший групи, який приймає справу до свого провадження і керує працею інших членів групи, виробляє й оформлює рішення про напрям справи в цілому: про зупинення та відновлення справи, закриття справи, передавання її до суду з обвинувальним висновком. Слідчі, які входять до складу групи, виносять рішення з питань, які стосуються необхідних дій на виділеній старшим ділянці праці [96, 179-180].

Звичайно, члени групи повинні узгоджувати свої рішення зі старшим групи.

Але, як справедливо помітив Л.Я. Драпкін, “процес прийняття й реалізації рішень, адекватних ситуаціям і цілям розслідування, нерідко пов’язаний з долаттям істотних перешкод (бар’єрів...)” [97, 3].

На нашу думку, такими труднощами можуть стати конфліктні ситуації, що виникають між слідчим і керівником слідчої групи, яка створюється при розслідуванні трудомістких, особливої складності або винятково актуальних кримінальних справ, а також злочинів, вчинених організованими злочинними групами. У зв’язку з цим слід підкреслити, що за даними нашого анкетування розбіжності між старшим групи і слідчими, які приймали рішення, працюючи в групі, виникали лише у 10,4% опитаних слідчих.

Як зазначалося вище, між керівником слідчої групи і слідчим у процесі розслідування виникають незгоди щодо прийняття рішень та виконання дій, які, як правило, вирішуються усно і на користь керівника слідчої групи (як показало опитування, 66% незгод було вирішено на нарадах в слідчо-оперативних групах).

Груповий метод скорочує термін слідства, підвищує якість розслідування, дозволяючи вести його водночас у декількох місцях і різних напрямках.

Груповий метод не тільки позитивно впливає на результати розслідування у конкретних справах, але й має ширше значення, сприяє спеціалізації, підвищенню кваліфікації слідчих, особливо молодих спеціалістів, бо, працюючи у групі, слідчі значно швидше здобувають знання та навички, необхідні для розслідування складних справ.

При розслідуванні злочинів групою слідчих або слідчо-оперативною групою виникають цілком зрозумілі труднощі, викликані тим, що не один, а декілька слідчих за допомогою оперативних співробітників проводять розслідування: вони встановлюють важливі

обставини у справі, оцінюють здобуті результати (кожний за своїм внутрішнім переконанням, яке має приватний характер), дають вказівки органу дізнання, обирають запобіжні заходи і т. д. Однією з причин розбіжностей, які виникають між слідчими – членами групи і керівником слідчої групи, є відсутність належної інформації про перебіг розслідування, що в підсумку може негативно вплинути на результати розслідування.

Поінформованість членів слідчої групи про те, що відбувається у справі й які результати здобуті кожним зі слідчих та оперативних робітників, досягається такими засобами: 1) сумісними обговореннями стану розслідування у справі в цілому і на окремих ділянках; обговорюються подальші дії, загальний план, кваліфікація та обсяг обвинувачення, напрям розслідування, обрання запобіжних заходів для обвинувачених і т. д.; 2) належною систематизацією матеріалів справи, яка дозволить будь-якому члену групи слідчих і оперативних робітників ознайомитися з необхідними даними з мінімальними витратами часу; протоколи головних допитів та інші процесуальні документи мають зберігатися в одному відомому всім слідчим місці або копіюватися; в окремих папках концентруються матеріали за певною системою: по особах, за об'єктами, епізодами і тощо; все це полегшує пошук необхідного документа; 3) складанням спеціальних зведених систем, графіків і т. ін., що полегшує здобуття і переробку інформації. Все це надає можливість слідчим – членам групи дістати знання в цілому по кримінальній справі, на підставі чого в них формується внутрішнє переконання, яке дозволяє визначити загальні висновки у процесі розслідування, забезпечуючи їх процесуальну самостійність.

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві немає норм, які регулюють повноваження керівника групи слідчих, що, на нашу думку, є істотним недоліком. Те саме можна сказати і про повноваження слідчих, які входять до складу таких груп, через що виникає низка проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням процесуальної самостійності в реалізації внутрішнього переконання як керівника слідчої групи, так і слідчих, які входять до складу цієї групи.

На нашу думку, необхідно підтримати теоретично розроблені положення, які передбачають повноваження керівника групи слідчих і повноваження слідчих – членів групи. Відповідно до них слідчий – керівник групи – приймає кримінальну справу до свого провадження і несе повну відповідальність за загальний напрям і кінцеві результати досудового слідства, а також за законність та обґрунтованість кожної дії і рішення, що виконуються на цій стадії кримінального процесу. Як показує практика, він: 1) розподіляє весь обсяг роботи у справі між

керованими слідчими, визначає кожному з них ділянку і напрям розслідування, доручає виконання окремих слідчих дій, встановлюючи строки їх виконання; 2) виконує сам окремі слідчі дії або бере участь у діях, які провадять керовані слідчі; 3) виносить постанови, у тому числі постанови про притягнення особи як обвинуваченого, подання про взяття під варту, подання чи постанови про закриття справи в цілому чи окремої її частини; 4) забезпечує виконання вказівок прокурора, у випадках, передбачених відповідними статтями, направляє справу вищестоящому прокурору зі своїми запереченнями; 5) дає доручення і вказівки начальнику дізнання про виконання слідчих та розшукових дій (якщо не створено слідчо-оперативної групи), а також вимагає від нього допомоги у слідчих діях, які провадять слідчі, контролює виконання цих доручень, вказівок, вимог; 6) направляє подання про заходи щодо усунення причин злочинів та умов скоєння; 7) складає обвинувальний висновок; 8) з ним узгоджують усі гласні і негласні оперативно-розшукові заходи, що провадять оперативні робітники, які входять до складу слідчо-оперативної групи у кримінальній справі, яка знаходиться у його провадженні.

Слідчі та оперативні робітники – члени групи виконують доручення, вказівки керівника групи та повідомляють йому про виконання. Результати слідчих дій, виконаних слідчими – членами групи, мають те саме значення, що й результати дій слідчого, який прийняв кримінальну справу до свого провадження. Якщо слідчий – член групи вважає доручення, вказівки керівника групи незаконними або необґрунтованими, він висловлює йому свій погляд (заперечення). Розглянувши заперечення слідчого, керівник групи скасовує дане доручення чи вказівку або доручає виконати ці вказівки іншому слідчому – члену групи, або сам виконує відповідні слідчі дії. У разі незгоди слідчого – члена групи з таким рішенням, прийнятим керівником групи за його запереченнями, він доводить свої заперечення до відома прокурора, який наглядає за справою та виносить остаточне рішення.

Однак, на нашу думку, заперечення слідчого за своєю суттю є процесуально-кримінальним актом, і це ніщо інше як дія учасника процесу (слідчого), яка набула форми процесуального документа [63, 4,100], на що в теоретичних розробках не було звернено уваги. Тут доречно навести вислів О.М. Ларіна, який дійшов висновку, що “стосунки керівництва та підпорядкованості не виключають зіставлення різних поглядів зі спірних питань. Командирський тон у взаєминах між слідчими абсолютно недоречний. Але слідча група не може перетворюватися на дискусійний гурток, де кожному вільно обстоювати свою думку до нескінченності. Вирішальне слово належить керівни-

ку. Але домагатися, щоб підлеглий слідчий виконував завдання всупереч своєму переконанню, керівник не може” [98, 149-155].

Слідча практика показує, що добре налагоджена ділова взаємодія слідчого з робітниками органів дізнання є однією з важливих умов, які забезпечують успішне розкриття і розслідування злочинів. Необхідною умовою взаємодії є узгодженість, яка досягається в роботі шляхом доцільного поєднання слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

Взаємодія передбачає чітке розмежування прав та обов’язків слідчого і працівників органів дізнання. Кожний з них діє в рамках своєї компетенції притаманними йому засобами і методами, прагнучи однієї мети – досягнення найбільш ефективних результатів при вирішенні задач кримінального судочинства.

Адміністративна незалежність одного від іншого зумовлює неприпустимість втручання слідчого в оперативно-розшукові дії органів дізнання та обмеження ініціативи останніх при обранні використовуваних у роботі засобів, а також неприпустимість втручання органу дізнання в діяльність слідчого.

Підпорядкованість слідчих, які працюють у системі органів МВС, СБУ, податкової міліції, досить складна. Процесуальне керівництво ними належить прокурору, але, крім того, вони підпорядковані начальнику слідчого підрозділу та керівнику органу, до якого входить даний підрозділ.

Крім того, начальник органу внутрішніх справ має оперативну інформацію та інші непроцесуальні відомості [99, 638-644].

Для оперативних підрозділів досудове слідство є способом реалізації оперативних даних. Переважаючи кількісно над слідчим апаратом та незалежні від нього, оперативні підрозділи займають у структурі органів внутрішніх справ провідне місце, і це значною мірою зумовлює позицію начальника органу. Об’єднання в його руках керівництва слідчим апаратом та оперативними підрозділами фактично розмиває необхідну межу між досудовим слідством і оперативно-розшуковою діяльністю, що призводить до ерозії правових основ при розслідуванні злочинів. У цьому одна з найпоширеніших причин серйозних порушень кримінально-процесуального закону [100, 33]. Це, особливо, спостерігається за останні роки і, зокрема, у підрозділах по боротьбі з організованою злочинністю. Водночас, велике поширення дістало безапеляційне втручання в діяльність слідчих, використання їх підпорядкованості начальнику органу дізнання для будь-яких маніпуляцій з кримінальною статистикою.

Заслуговує на підтримку і погляд А.Р. Михайленка, який загострив

увагу на такому: “На сьогодні в системі МВС відповідальними за взаємозв’язок оперативних служб зі слідчими, за розкриття злочинів, за організацію цієї роботи, здебільшого, є начальники міськрайвідділів органів внутрішніх справ. Звичайно, ми далекі від думки, що ці начальники втручалися у процесуальну самостійність слідчого в конкретних справах та відвертали слідчих без потреби від виконання завдань, не пов’язаних прямо із провадженням досудового розслідування. Щодо цього питання, то тут, справді, має бути надійний захист і відповідні гарантії для слідчого” [101, 39].

Допомога, яку слідчий вправі вимагати від органу дізнання, може складатися як у безпосередній участі у провадженні окремих слідчих дій, що передбачають чи вимагають участі декількох виконавців, так і в забезпеченні слідчого інформацією, яка здобута оперативно та необхідна для встановлення розслідуваних обставин. Зокрема, працівники міліції можуть повідомити слідчому про місцезнаходження знаряддя злочину, вкраденого майна, взяти участь у виїмці чи обшуку.

Залежно від характеру розслідуваного злочину взаємодія може бути епізодичною та тривалою. Перший вид взаємодії передбачає давання органам дізнання одноразових доручень про провадження окремих слідчих або розшукових дій. Коли ж у справі виникає необхідність сумісно розв’язати комплекс взаємопов’язаних питань, що впливають із завдання розкриття злочину та викриття винного, то взаємодія здійснюється протягом тривалого часу і звичайно організується з самого початку розслідування.

Під дорученням слідчого розуміють його пропозицію органу дізнання провадити у розслідуваній справі відповідну розшукову або слідчу дію. Вказівка – це конкретизація даної пропозиції. [102, 176]

Доручення органу дізнання викладаються письмово. Винятком з цього правила можуть стати випадки, коли доручення викладається при сумісних виїздах для огляду місця події або при сумісній роботі у слідчо-оперативній групі. Про результати виконання письмового доручення орган дізнання зобов’язаний інформувати також письмово. При тривалій взаємодії у справі він може інформувати слідчого усно, але у процесуальних документах, що складаються, співробітники органу дізнання мають вказати, що слідчі дії провадились за дорученням слідчого.

На практиці виконання доручення слідчого органом дізнання у багатьох випадках необґрунтовано зволікається, а іноді вони взагалі не виконуються, що призводить до продовження строків досудового слідства і утримання обвинуваченого під вартою. Слідчий фактично не може контролювати виконання доручень у строк, тому в процесі

розслідування він сам повинен встановити термін виконання свого доручення чи вказівки органом дізнання на тій підставі, що ним складено план розслідування кримінальної справи, де визначено, в який строк потрібно виконати ту чи іншу слідчу дію. Треба відзначити, що термін виконання доручення слідчого не визначений і в Законі України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 року [99, 633-644]. Вважаємо, що слід установити межі строку виконання органом дізнання доручення чи вказівки слідчого.

Безумовно, що слідчі не повинні доручати органу дізнання проводити такі процесуальні дії, як пред’явлення обвинувачення, допит обвинуваченого, обрання запобіжного заходу, призначення експертиз. Усі рішення щодо провадження слідчих дій і напряду слідства у справі вирішуються слідчим, тому і прийняття з усіх цих питань постанов, а також складання обвинувального висновку не можна доручати органу дізнання.

Якщо працівники органу дізнання не виконують або недоброякісно виконують його доручення та вказівки, слідчий може це довести до відома керівництва вищестоящего органу та вимагати посилити оперативно-розшукову діяльність або звернутися до прокурора, який у межах своєї компетенції вживе необхідних заходів. Було б виправдано, якщо б слідчий вносив подання про неналежне виконання органом дізнання доручень та вказівок у вищестоящий орган.

Разом із тим, кримінально-процесуальне законодавство передбачає права слідчого давати доручення і вказівки органу дізнання про провадження конкретних оперативних заходів.

Діяльність слідчого щодо процесуального закріплення перебігу слідчих дій і всієї виявленої доказової бази ускладнена тим, що в процесі закріплення (фіксації) слідчий не тільки чинить уявне відтворення процесу провадження слідчих дій, але й продовжує роботу стосовно аналізу, синтезу окремих обставин, тобто діє з урахуванням уже існуючого в нього суб’єктивного уявлення про модель минулої злочинної події.

Стадія аналізу й оцінки перебігу і результатів слідчої діяльності переслідує, перш за все, суто практичні цілі – полегшення практичного психологічного аналізу своєї діяльності слідчим, що дозволяє йому концентрувати свою увагу на вирішенні окремих розумових задач, звужувати їх, а також полегшувати можливості аналізу, виявлення причинно-наслідкових зв’язків певних явищ. Створюються можливості повніше виявити зміни умов, цілей, засобів для їх досягнення, що важливо для визначення моментів узагальнення зібраного доказового матеріалу, у тому числі достатнього для притягнення особи як обви-

нуваченого, і більш цілеспрямованого планування слідчої діяльності взагалі.

Прийняття слідчим рішення про притягнення особи як обвинуваченого передусь формування його внутрішнього переконання, тобто спрацьовує наведена раніше схема (структура елементів внутрішнього переконання): знання – віра у знання – готовність прийняття рішення. Внутрішнє переконання є моральною підставою для рішення, що приймається, важливою морально-психологічною гарантією її правильності і справедливості.

У процесі формування внутрішнього переконання слідчого відбувається послідовна зміна механічних станів. На початку характерним є стан сумніву в його свідомості, що пов'язано з наявністю декількох варіантів рішення, відсутністю повного проведеного аналізу цих варіантів і ситуацій. Поступово стан сумніву змінюється переконанням і прийняттям рішення (у тому числі і про притягнення як обвинуваченого), тобто закінченням певного етапу його розумової діяльності. Цей етап якості закінчується станом задоволення, якщо слідчий впевнений, що розумові операції ним правильно завершені і він наблизився до поставленого перед собою завдання встановлення істини у справі.

Виникнення сумнівів у слідчого завжди пов'язано з розумовою діяльністю при пошуку шляхів їх розв'язання. У цьому випадку слідчий використовує свої знання для розв'язання сумнівів, які виникають у різних ситуаціях.

2.3. Роль внутрішнього переконання слідчого при прийнятті основних процесуальних рішень на початковому етапі досудового слідства

Діяльність органів досудового розслідування не вичерпується пізнанням події, що відбувалася у минулому. Вона включає також обов'язок дати встановленим фактам кримінально-правову оцінку та винести власне рішення у справі.

Встановлення фактичних обставин та їх юридична оцінка здійснюється з самого початку розслідування, бо вони є необхідними компонентами всіх вузлових процесуальних рішень.

Приймаючи рішення у справі, слідчий щоразу оцінює зібраний у справі матеріал на підставі свого внутрішнього переконання та йде до встановлення об'єктивної істини, організовуючи розслідування так, щоб закінчити провадження у справі в найкоротші строки.

“Організація розслідування злочинів – це процес упорядкування й оптимізації розслідування шляхом визначення і конкретизації його цілей, визначення сил, засобів і планування їх використання, створення умов для якісного провадження слідчих та інших дій” [103, 273].

Однією з особливостей розслідування є неможливість на початку його передбачити всю сукупність дій, які потрібно буде провести для досягнення мети – повного розкриття злочину та викриття осіб, винних у його вчиненні. Вказана особливість розслідування призводить до необхідності здійснювати організаційні дії постійно у міру здобуття нової інформації.

На початковому етапі процесу доказування вся інформація, що є в орбіті слідства і має значення для розв’язання питань про винність підозрюваної людини, має не достовірний, а ймовірний характер. У процесі доказування ці ймовірні знання повинні перетворитися на достовірні [104, 192].

У подальшому одержана інформація постійно зіставляється з тою, що вже є, вона аналізується, і на підставі внутрішнього переконання виносяться процесуальні рішення.

Владні, гарантовані можливістю примусового виконання, основані на внутрішньому переконанні рішення слідчого породжують, змінюють або зупиняють процесуальні правовідносини.

Рішення, які виносяться на початку і в ході розслідування (початкові та проміжні рішення) завжди впливають з неповної інформації про предмет доказування. За цих умов міркування слідчого про ставлення до розслідуваного злочину, конкретних осіб, тих чи інших предметів, про місце перебування розшукуваних осіб чи предметів мають проблематичний характер, характер версій. Ці версії утворюють мотиви початкових і проміжних рішень у кримінальній справі. Відповідно до цього початкове чи проміжне рішення можна визнати обґрунтованим, якщо обґрунтована версія, якою воно вмотивовано [105, 37-38].

На ймовірний характер деяких проміжних процесуальних рішень є прямі вказівки в окремих правових нормах. Так, як передумову рішення про обшук закон передбачає “достатні підстави припускати, що зняття злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини у справі або забезпечення цивільного позову, знаходяться у певному приміщенні або місці, або у певної особи, або якщо є достатні дані про те, що в певному місці перебувають розшукувані особи, а також труп чи тварини (частини 1, 2 ст. 177 КПК України). У даному контексті “припускати” має той самий зміст, що і “вважати

за ймовірне”. Така конструкція правової норми відповідає суті передбаченого нею рішення. Обшук провадиться, коли місцезнаходження, а іноді й точна характеристика розшукуваних речей невідомі” [47, 132].

Грунтуючись на початку розслідування на неповних даних, перебуваючи на стадії формування свого внутрішнього переконання про винність або невинність особи, наявність самої події злочину, слідчий виносить такі процесуальні рішення, як порушення кримінальної справи, затримання особи як підозрюваного у вчиненні злочину. Проаналізувавши зібраний матеріал та переконуючись у винності конкретних осіб, слідчий виносить постанову про притягнення особи як обвинуваченого, а після закінчення розслідування складає обвинувальний висновок або постанову про закриття справи за реабілітуючими підставами.

Названі акти викликають першорядний інтерес, оскільки, поперше, це найбільш відповідальні і складні рішення, які визначають долю справи та становище особи у кримінальному процесі.

Кожне рішення слідчого про ті чи інші дії водночас є рішенням про зміну певного правового стану людини [106, 178]; по-друге, питання про імовірність та достовірність щодо кожного з цих актів вирішується специфічно, за самостійними правовими підставами.

Щодо порушення кримінальної справи питання можна поставити в альтернативній формі: чи необхідно до цього моменту достовірно встановити факт вчинення злочину, чи можна задовольнитися лише версією про те, що злочин вчинено. “Помилка в оцінці вихідних даних спричинює або необґрунтоване порушення кримінальної справи, або обрання неправильної слідчої версії” [107, 68].

Складність однозначної відповіді зумовлена тим, що обрання тої чи іншої альтернативи має і позитивні, і негативні сторони. Перші відомості про вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, часто при критичному до них підході, дозволяють лише гадати, що в даному випадку вчинено злочин. “Початковий практичний матеріал, який підлягає наступному аналізу (кожний факт окремо) та узагальненню, ґрунтується на основному знанні” [108, 25].

Порушену без перевірки кримінальну справу можна потім закрити, якщо перші відомості виявилися помилковими або неправдивими. Розслідування в такому випадку було б даремною витратою часу і сил слідчого. Але не можна не враховувати, що багато злочинів вчинюються таємно, перші відомості про них уривчасті, неоднозначні, слідчий ще не переконаний, чи дійсно було вчинено злочин, але встано-

вити це без розслідування навряд чи можливо (зникнення людини без виявлення групи за загадкових обставин).

Інтереси розкриття злочину, викриття винного і реабілітація особи, яку необґрунтовано притягли до кримінальної відповідальності, інтереси захисту прав потерпілого вимагають, щоб розслідування почалось якомога швидше.

Важливо й інше. Подія злочину – це одна з обставин, що підлягають доказуванню у ході розслідування (п.1 ст. 64 КПК України). Вимога, аби слідчий, ще не почавши розслідування, не переконавшись точно, що відбулося в усіх випадках, вже вважав цю подію за встановлену, орієнтує на упередженість.

Має рацію М.С. Строгович, на думку якого, “кримінальна справа порушується саме тому, що вважається імовірним, що вчинено злочин, хоча на момент порушення справи ще невідомо з достовірністю, що так і було насправді, і в подальшому слідство має перевірити вказівки на вчинення злочину” [109, 87].

Підтримуючи його, І.М. Лузгін доходить такого висновку: “Міркування про подію злочину та інші обставини його вчинення мають розглядатися слідчим при порушенні кримінальної справи як імовірні, оскільки первинні дані ще не перевірені, винна особа може бути не встановлена...”[110, 53].

Мабуть, припускаючи, що вчинено злочин, та оцінюючи фактично зібраний початковий дослідчий матеріал, слідчий і виносить рішення про порушення кримінальної справи, ґрунтуючись на своєму внутрішньому переконанні, досвіді та знаннях. Таким чином, оцінюючи початково зібраний матеріал, слідчий кваліфікує імовірно вчинений злочин за статтею КК при порушенні кримінальної справи.

У зв’язку з цим можна погодитися з твердженням В.С. Зеленецького про те, що “той, хто застосовує право, внутрішньо переконаний у наявності ознак злочину та відсутності обставин, які виключають провадження у справі, може винести правильне (по суті), законне та обґрунтоване рішення про порушення кримінальної справи” [111, 200].

Але існують такі випадки, коли за матеріалами, що надійшли до нього для порушення кримінальної справи, через їх неповноту, слідчий не може прийняти рішення ні про порушення справи, ні про прийняття постанови про відмову у порушенні справи.

Пункт 5, 7 наказу МВС України № 1600 – 2003 р. дає право слідчому направити такі матеріали органу дізнання для додаткової перевірки з указівкою, які обставини необхідно встановити і що для цього треба зробити.

У чинній ст. 97 КПК України про це, на жаль, не йдеться. До того ж десятиденний термін для дослідчої перевірки таких матеріалів не відповідає слідчій практиці, що склалася, і в багатьох випадках порушується особливо за матеріалами, які пов'язаними з посадовими та господарськими злочинами, а також із злочинами, пов'язаними з організованою злочинністю [112, 71-75].

Тому ми цілком згодні з пропозицією М.А. Погорецького про збільшення строку розгляду даних матеріалів за згодою прокурора до 1 місяця.

Другим важливим рішенням в організації розслідування злочину є затримання підозрюваного.

“Підозрювати” означає припускати винність когось, здогадатися про недозволеність чийхось намірів, дій, вчинків; “підозра” – це припущення, викликане сумнівом у характері чийхось намірів, дій, вчинків [113, 418].

Роль внутрішнього переконання при прийнятті даного рішення, поряд з уже зібраними матеріалами справи, відіграє важливу роль, бо слідчий, уже зіткнувшись з підозрюваним, виробив всередині себе ставлення до даної особи і іноді переконаний у тому, що коли він не затримає дану особу, а дасть можливість “піти” (втекти), то злочинна діяльність цього суб'єкта не зупиниться, і слідчий може втратити докази у результаті протидії підозрюваного, врешті, той може сховатися від слідства. Тому питання про прийняття рішення щодо затримання підозрюваного у вчиненні злочину є одним із найважливіших в організації розслідування злочину, оскільки відіграє ключову роль у визначенні послідовності виконання слідчих дій, кількості сил, які будуть потрібні для збирання доказів. Вивчення кримінальних справ свідчить, що 30 % , а іноді й більше від усіх слідчих дій у справі виконувалися саме у перші 72 години розслідування, з моменту затримання особи і до пред'явлення постанови про притягнення її як обвинуваченого та обрання запобіжного заходу взяття під варту.

Розглянемо на прикладі, яке значення має внутрішнє переконання слідчого при вирішенні питання про обрання обвинуваченому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Перш за все слідчий доходить висновку про необхідність вживання цього запобіжного заходу, виходячи з фактичних обставин справи. Але можливість обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту залежить від того, чи передбачено у процесуальному законі ту ситуацію, в якій слідчий вважає за необхідне вжити цього запобіжного заходу. При прийнятті рішення враховується кримінальний закон: чи передбачає позбавлення

свободи санкція статті, за якою обвинувачений притягнений до кримінальної відповідальності.

Процесу прийняття рішення слідчим про прийняття подання до суду про обрання запобіжного заходу взяття під варту також передусе формування його внутрішнього переконання.

У процесі формування внутрішнього переконання відбувається послідовна зміна психічних станів. На першому етапі характерним є стан сумніву, який пов'язаний з існуванням декількох варіантів рішення, який обрати запобіжний захід: заставу, підписку про невиїзд, особисту поруку тощо.

Таке ставлення обов'язково має бути притаманне кожному практику, який працює у сфері кримінального процесу. Сумніви не тільки можливі – вони неминучі, необхідні. Шлях пізнання у будь-якій більш-менш складній справі являє собою прояснення та подолання сумнівів. Діяльний сумнів стимулює ретельну перевірку зібраних і пошук нових доказів і, врешті-решт, сприяє відшукуванню істини [114, 156].

Стан сумніву, чи слід обрати для конкретної особи запобіжний захід взяття під варту, поступово змінюється переконанням. А прийняття рішення про внесення подання до суду про обраний запобіжний захід є закінченням певного етапу розумової діяльності.

Самі по собі знання та їх застосування ще не забезпечують переходу до переконання. У психологічній літературі правильно підкреслюється: “Знання та переконання – не одне те саме, знання може не переходити у переконання, а переконання не завжди ґрунтується на чіткому знанні, але на якісь знання воно спирається завжди. На вищих етапах свого розвитку переконання обов'язково спирається на чіткі знання у формі високоузагальнених понять та їх систем” [115, 130].

У процесі прийняття рішення, слідчий завжди повинен застосовувати спеціальні знання закону. При розслідуванні справи правильне переконання можна сформулювати тільки тоді, коли аналіз конкретної ситуації зроблено з використанням наявних знань процесуального та матеріального права.

Своєчасні та правильні рішення по кримінальній справі дозволяють більш оптимально організувати процес розслідування. Щоб організувати діяльність у розслідуванні, перш за все треба мати чіткі уявлення про її цілі, завдання, які підлягають виконанню у ході провадження розслідування. Чим повніше визначені завдання, з'ясована послідовність в їх реалізації, тим більшою мірою створено умови для подальших дій в організації діяльності.

З урахуванням викладеного процес організації розслідування будь-якого злочину включає:

- осмислювання й аналіз наявної інформації;
- формування мети, вирішення задачі з урахуванням конкретної ситуації, а також кримінально-процесуальних і кримінально-правових вимог;
- виявлення всіх можливих варіантів рішення;
- обрання рішення про вжиття відповідних методів та їх процесуальна регламентація;
- планування виконання рішення.

А.І. Бастрикін, І.Ф. Крилов, В.А. Стрёмовський, М.С. Строгович та інші автори визначають, що попереднє (досудове) слідство – це діяльність, яка провадиться уповноваженими посадовими особами – слідчими - відповідно до процесуальних законів, яка скерована на встановлення та викриття винних у злочині осіб, а також на з'ясування причин та умов, що сприяють його вчиненню [116, 5-6; 56, 39-40; 117, 98; 118, 214]. З таким визначенням можна погодитися.

Інакше кажучи, досудове слідство – це діяльність уповноважених на це посадових осіб (слідчих) у точній відповідності до процесуального закону, направлена на встановлення всіх обставин справи з метою встановлення істини.

Діяльність слідчого протягом всього розслідування має визначатися комплексом певних процесуальних умов, до яких належать:

- 1) встановлення межі компетенції слідчого;
- 2) параметри, якими керувався слідчий при оцінці доказів;
- 3) певний порядок при вирішенні заперечень, що виникли у разі незгоди слідчого з указівками прокурора, начальника слідчого відділу (управління), керівника слідчої групи;
- 4) механізм взаємодії слідчого з органами дізнання та вирішення конфліктних ситуацій [119, 6-7].

Розглянемо їх детальніше.

1. Компетенція слідчого має свої межі. Вони визначені моментом порушення слідчим або прийняттям до свого провадження кримінальної справи та моментом прийняття ним остаточного рішення у справі. При провадженні досудового розслідування всі рішення про направленість слідства та про провадження слідчих дій слідчий у межах своєї компетенції приймає самостійно і несе повну відповідальність за їх законне та своєчасне виконання. Навіть у тих випадках, коли для виконання постанови або подання слідчого згідно із законом потрібна санкція прокурора або рішення судді, процесуальні рішення слідчий приймає за своїм внутрішнім переконанням самостійно, у

тому числі про напрям досудового слідства та провадження слідчих дій [120, 13]. При цьому таке рішення слідчого втілюється у форму певного процесуального акта (подання), яке ще до прийняття постанови суддею (обшук, обрання запобіжних заходів – взяття під варту і т.ін.) має певні правові наслідки.

Вони полягають у тому, що в силу закону у слідчого виникає зобов'язання подати його на розгляд судді, в якого виникає зобов'язання розглянути подання, і винести постанову, чи відмовити у задоволенні подання.

Більш того, за певних обставин слідчий може провадити процесуальні дії і без постанови суду та санкції прокурора, наприклад, у невідкладних випадках обшук можна провадити і без постанови суду або санкції прокурора, але з подальшим повідомленням у добовий строк про проведений обшук та його результати (ст. 177 КПК України).

Процесуальна самостійність слідчого визначається умовами його діяльності щодо порушення, розслідування та вирішення кримінальних справ у вказаних нами межах. У цьому правовому положенні відбивається демократизм і законність, які є основою кримінального судочинства.

Кримінальне-процесуальне законодавство України розглядає слідчого як головну, основну фігуру досудового слідства [121, 11-12].

Слідчий покликаний: встановити подію злочину і всі обставини її вчинення, виявити та викрити злочинця, з'ясувати обставини, які пом'якшують або обтяжують відповідальність обвинуваченого, виявляють і процесуально закріплюють всі докази, встановлюють характер та розмір шкоди, завданої злочином, вжити заходів до її відшкодування, з'ясувати обставини, які сприяли вчиненню злочину. Іншими словами, слідчий має встановити все коло обставин, які входять до предмета доказування.

2. Слідчий оцінює всі зібрані докази у справі за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи у їх сукупності, керуючись законом (ст. 67 КПК України).

Оцінка доказів як елемент процесу доказування являє собою розумову, логічну діяльність слідчого, на підставі якої він переконується про допустимість, належність, достовірність кожного доказу, а також про достатність їх сукупності для встановлення обставин, що входять до предмета доказування. На підставі оцінки сукупності наявних на певний момент розслідування доказів слідчий приймає проміжні та підсумкові рішення про провадження окремих слідчих дій.

Закон приписує низку правил, спрямованих на забезпечення надійності оцінки та обмежуючих можливість суб'єктивізму в оцінних міркуваннях.

При цьому оцінка доказів слідчим характеризується такими рисами: слідчий вільний в оцінці доказів, тобто кримінально-процесуальний закон не приписує, які докази потрібні для встановлення тих чи інших обставин, не встановлює наперед сили доказу чи переважного значення будь-якого виду доказу. Так, наприклад, вимога ст. 76 КПК України про обов'язкове проведення експертизи для встановлення причин смерті, тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, визначення психічного стану підозрюваного чи обвинуваченого за наявності у справі даних, що викликають сумнів відносно його винності та ін., визначає необхідність вирішувати ці питання із застосуванням спеціальних знань, але закон не передбачає обов'язковості висновку експертизи для слідчого, а тому свої висновки про ці обставини слідчий може ґрунтувати на будь-яких інших доказах, але свою незгоду з висновком експерта він повинен мотивовано викласти.

Крім того, вільна оцінка доказів за внутрішнім переконанням передбачає, що слідчий, оцінюючи докази, не пов'язаний з тою оцінкою доказів, яку дали інші особи у межах досудового слідства, а тому може не погодитися з указівками прокурора про притягнення особи як обвинуваченого, про кваліфікацію злочину та обсяг обвинувачення чи про закриття справи і вправі подати справу, з письмовим викладенням своїх заперечень, вищому прокурору (ч.2 ст. 114 КПК України).

Кримінально-процесуальний закон визначає умови формування оцінки доказів слідчого і процесуальну форму її вираження. Це забезпечує об'єднання суб'єктивного чинника (внутрішнє переконання) та об'єктивного (сукупність розглядуваних доказів) у формуванні оцінюваних висновків у справі.

Оцінці підлягає як зміст одержаних відомостей, так і джерело цих відомостей (додержання процесуальної форми).

Оцінка доказів має ґрунтуватися на розгляді всіх обставин справи в їх сукупності і бути об'єктивізованою у прийнятих рішеннях у формі мотивованого висновку про те, чому одні докази покладено в основу рішення, а інші відкинуті як недостовірні (ст. ст. 214, 223 КПК України). Ми згодні з думкою В.В. Золотих про те, що "при виявленні відхилень від вимог кримінально-процесуального закону слідчому, на наш погляд, необхідно своєю постановою виключити неприпустимі докази"[122, 229].

Регулююча роль кримінально-процесуального закону в оцінці доказів проявляється через визначення в законі завдань і принципів

кримінального судочинства, у тому числі й досудового розслідування: визначення предмета доказування, ознак доказів, правил збирання, перевірки доказів, вимог, що пред'являються до процесуальних рішень та процесуальних умов їх прийняття. Ці норми закону визначають діяльність слідчого, який оцінює докази, створюють об'єктивні категорії для перевірки його висновків. М.С. Строгович щодо цього висновку у своїй роботі “Внутрішнє суддівське переконання та оцінка доказів у кримінальному процесі” зазначає: “У сфері збирання та перевірки доказів у кримінальних справах величезна роль належить попередньому (досудовому) розслідуванню, від успішного провадження якого значною мірою залежить успішність судового процесу і правильність вироку суду” [123, 190].

3. Між слідчим і прокурором у процесі слідства складаються певні взаємовідносини, що стосуються процесуальної самостійності першого. Так при опитуванні слідчих 37,6% із них мали розбіжності із прокурором, із них ці розбіжності стосувалися кваліфікації злочину і обрання запобіжного заходу – 48,5%; складання процесуальних документів – 11,7%; при закритті кримінальної справи – 12,6%; при порушенні строків розслідування – 4,9%; при прийнятті інших рішень – 22,3%. Розбіжності на користь прокурора були вирішені – 68,9% на користь слідчого – 31,1%. Прокурорський нагляд за законністю розслідування відрізняється від нагляду за іншими видами діяльності внаслідок соціальної значущості розслідування як такого і специфічного чинника часу, коли виконання слідчим деяких вказівок прокурора може призвести до необоротних наслідків.

Водночас слідчий повинен мати право заперечувати вказівки прокурора з обов'язковим зупиненням тих, які стосуються найважливіших дій у розслідуванні, головних процесуальних рішень: притягнення особи як обвинуваченого, кваліфікація злочину та обсяг обвинувачення, направлення розслідування у справі та її закриття, складання обвинувального висновку та направлення справи до суду [59, 31-33].

У ряді випадків, відступаючи перед авторитетом прокурора та його повноважень, слідчі не зважають на направляти свої заперечення вищому прокурору і, крім того, це часто-густо визначається й питаннями особистого характеру, що в підсумку завдає серйозної шкоди розслідуванню. Стикнувшись із запереченнями слідчого на вказівки прокурора майже неможливо. Причини можуть бути найрізноманітнішими (наприклад, авторитет прокурора, небажання погіршення ділових відносин із прокурором, вирішення через прокурора різних побутових питань, наприклад, надання житла тощо). Отже, механізм регулювання вирішення спірних питань між слідчим і прокурором не

завжди спрацьовує. На наш погляд, однією з причин цього є неналежне забезпечення процесуальної самостійності слідчого, хоча кримінально-процесуальний закон і надає слідчому можливість заперечувати вказівки прокурора вищому прокурору (ч.2 ст. 114 КПК України).

На нашу думку, надана кримінально-процесуальним законом можливість слідчого заперечувати вказівки прокурора по окремих рішеннях (притягнення як обвинуваченого, кваліфікація злочину й обсяг обвинувачення, направлення справи до суду, закриття справи) у відповідних випадках є не тільки правом слідчого, але і його обов'язком. Такий погляд знаходить підтвердження в наступному: кримінально-процесуальний закон встановив, що входить до завдань слідчого, а саме: а) розгляд заяв і повідомлень про злочин; б) порушення кримінальної справи; в) дослідження обставин справи, розшук осіб, які скоїли злочин; г) забезпечення особам, які беруть участь у провадженні по справі, можливості здійснення їхніх прав по захисту законних інтересів; д) забезпечення відшкодування матеріального збитку; е) виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, і вжиття заходів щодо їх усунення. З цією метою слідчий, насамперед, установлює наявність події злочину, виявляє особу, яка вчинила злочин, збирає докази її винності і притягує потім як обвинуваченого, а також з'ясовує всі ті обставини, що необхідні для правильного вирішення судом питань про відповідальність обвинуваченого. Тобто, кримінально-процесуальний закон визначив як обов'язок слідчого встановлення об'єктивної істини по справі, з'ясування всіх обставин, що входять до предмета доказування.. Отже, на наш погляд, слідчий з основних питань слідства не тільки вправі направити свої заперечення на вказівки прокурора, не погодившись з ними, але зобов'язаний це зробити, чим забезпечить свою процесуальну самостійність, реалізуючи своє внутрішнє переконання не тільки при оцінюванні доказів, але і при прийнятті основних (будь-яких) рішень по справі.

Для вирішення даної проблеми необхідно, на нашу думку, внести зміни в чинне кримінально-процесуальне законодавство. Так у частині 2 ст. 114 КПК України змінити слова “має право подати справу” на “зобов'язаний подати справу”. Це буде певною гарантією забезпечення процесуальної самостійності слідчого, що матиме важливе значення для забезпечення активності слідчого при розслідуванні кримінальної справи.

Немаловажне значення в практиці має і передання справи за вказівкою прокурора від одного слідчого іншому з метою забезпечення найбільш повного й об'єктивного розслідування. Прокурор, знаючи про незгоду слідчого з його вказівками по справі (письмова форма на

практиці дотримується не завжди) і думаючи, що слідчий не об'єктивний, завжди може відсторонити слідчого від розслідування і передати кримінальну справу іншому слідчому. Але іноді подібна дія прокурора може мати необ'єктивний характер внаслідок різних мотивів. Тому, на наш погляд, для реалізації гарантії процесуальної самостійності слідчого вказівки прокурора про передання справи, а так само як і про відсторонення слідчого від розслідування, повинні бути припинені у випадку незгоди слідчого з цими вказівками, тобто не повинні мати обов'язковий характер.

У зв'язку з цим ми пропонуємо внести доповнення до ч. 2 ст. 114 КПК України, а саме, після слів “а також про передання справи від одного слідчого до іншого” (це доповнення буде запропоновано нами далі) доповнити словами “а так само як і про усунення слідчого від розслідування” і далі за текстом.

Говорячи про заперечення слідчого, доцільно, на нашу думку, їх розглядати як процесуальний акт, тобто, інакше кажучи, дії слідчого повинні мати і процесуальну форму. Рішення по процесуальних питаннях є юридичним фактом, що викликає виникнення, зміну чи закриття процесуальних правовідносин, у яких суб'єкти процесуальної діяльності реалізують свої права (наприклад, не погодившись з вказівками прокурора, у слідчого виникає право заперечити їх, подавши свої заперечення вищому прокурору, в якого виникає обов'язок вирішити заперечення слідчого і т. ін.). Тому в запереченнях слідчий указує місце і час їх складання, свою посаду, справу, по якій провадиться слідство, і обґрунтування прийнятого рішення, а також статті кодексу, на підставі яких прийнято дане рішення.

Далі, кримінально-процесуальний закон передбачає вирішення суперечностей, що виникають у таких випадках, на основі принципу централізації – слідчий подає свої заперечення з кримінальною справою вищому прокурору, який і приймає остаточне рішення: скасовує вказівку нижчого прокурора, доручає провадження слідства по цій справі іншому слідчому, чи погоджується із запереченнями слідчого. Як же, однак, бути прокурору, якщо подібна колізія виникає знову і після передання кримінальної справи іншому слідчому? І.В. Ємельянова пропонує рішення даного питання, яке полягає в тому, що в розглянутій ситуації прокурор може прийняти справу до свого провадження [124, 9-10]. Це рішення, на нашу думку, заслуговує підтримки, тому що прокурор, прийнявши справу до свого провадження, сам виконує те, у правильності чого він переконаний. У результаті слідчий не буде здійснювати дії і приймати рішення, з якими він не згодний. Його процесуальна самостійність у такій ситуації буде забезпечена.

Певні взаємовідносини складаються й між слідчим і його керівниками, так незгоди між слідчим і начальником слідчого відділу (управління) на практиці часто вирішуються усно і не дістають свого відбиття у письмових запереченнях слідчих. Тільки 25,9% слідчих згадали про такі незгоди, із цього числа на користь начальника було вирішено 53,5% спірних питань, на користь слідчого – 43,7%; 2,8% спорів було вирішено з участю прокурора. Але можна зауважити, що закріпленню процесуальної самостійності слідчого мають сприяти його безпосередні керівники, які покликані потурбуватися про створення у колективі такої обстановки, яка б дозволила слідчому досить вільно відстоювати своє переконання у зв'язку з конкретними питаннями, що виникають при розслідуванні злочинів [125, 42].

У зв'язку з цим слід підкреслити, що повноваження начальника слідчого відділу (управління) ще не достатньо врегульовані кримінально-процесуальним законодавством, і це не може не відбитися на забезпеченні процесуальної самостійності слідчого.

Заміна начальником слідчого підрозділу слідчого, нав'язування йому свого погляду при прийнятті процесуальних рішень у кримінальних справах “знижує відповідальність слідчого за винесене ним процесуальне рішення” [126, 21].

На практиці зустрічаються дуже серйозні заперечення слідчих проти такого повноваження начальника слідчого відділення, як “передання справи від одного слідчого до іншого”. Причини таких передач можуть бути різноманітними: а) невпевненість у професійній майстерності слідчого (складність розслідування, короткий стаж роботи слідчого); б) несформовані взаємовідносини по службі між начальником слідчого відділу (управління) і слідчим; в) в окремих випадках особиста зацікавленість начальника слідчого відділу в такому результаті розслідування справи, який він вважав би сприятливим для себе, та ін. Сама процедура передання кримінальної справи в процесі розслідування іншому слідчому за вказівкою начальника слідчого відділу (управління), як правило, призводить до того, що слідчий, який прийняв справу до свого провадження, витрачає достатню кількість часу на ознайомлення з нею, тобто на вивчення матеріалів кримінальної справи, він відволікається від розслідування кримінальних справ, що перебувають у його провадженні, ним не виконується план розслідування і т. ін. Це може спричинити слідчі помилки, необґрунтоване продовження строку досудового слідства тощо. І навпаки, у слідчого, який передав кримінальну справу за вказівкою начальника слідчого відділу (управління), виникає підозра, втрачається впевненість у правильності проведення будь-яких слідчих дій, що врешті і

тут може призводити до слідчих помилок. Подібна ситуація може виникнути і тоді, коли за вказівкою прокурора кримінальна справа передається від одного слідчого до іншого (за приблизно тими ж мотивами). Усе це в підсумку відображається на внутрішньому переконанні слідчого, сприяє розвитку невпевненості в собі, спричиняє прийняття необґрунтованих рішень по справі. Для вирішення даної проблеми, на нашу думку, необхідно ч. 2 ст. 114 КПК України, яка стосується повноважень слідчого у випадку його незгоди з прокурором, після слів “і обсязі обвинувачення” – доповнити словами “а також про передачу справи від одного слідчого до іншого” і далі за текстом.

Звичайно, не можна не враховувати, що, здійснюючи керівництво слідчими і відповідаючи за стан слідчої роботи, начальник слідчого відділу (управління) не повинен втратити можливість активного процесуального впливу на слідчого при прийнятті різних рішень і провадженні різних дій. Вирішення даної проблеми, на думку М.В. Мешкова, може виявлятися в зміні структури процесуальних повноважень начальника слідчого відділу (управління). Він вважає, що з цією метою варто було б надати процесуальним ініціативам начальника слідчого відділу (управління) з питань, безпосередньо пов'язаних з оцінкою доказів, інформаційно-орієнтуючого, рекомендаційного характеру.

З інших питань організації досудового слідства начальник слідчого відділу (управління) повинен мати право дати слідчому вказівки, обов'язкові для виконання, оскарження цих вказівок прокурору не повинне припиняти їх виконання, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 114 КПК України. Порядок застосування нової форми процесуальної взаємодії начальника слідчого відділу (управління) і слідчого М.В. Мешков іменує як “пропозицію до розгляду слідчого” [127, 23-24].

Із цим цілком можна погодитися, якщо врахувати і ті доповнення в ч.2 ст.114 КПК України, запропоновані вище нами, що певним чином забезпечить процесуальну самостійність слідчого. Разом з тим, доцільно було б доповнити ст. 114¹ чинного КПК України підставами, коли начальники слідчих підрозділів дають вказівки по кримінальних справах, слідчий сам вирішує послідовність їх виконання. Відсутність такого регламенту веде до порушення процесуальної самостійності слідчого, знижує відповідальність слідчого за прийняття ним процесуальних рішень по кримінальній справі.

Якщо будуть внесені зміни до КПК, то з'явиться можливість, з одного боку, ініціювати будь-які законні й обґрунтовані дії та рішення слідчого з урахуванням його процесуальної самостійності, а з іншого боку - вживати відповідні закону заходи для запобігання і виправлення різного роду недоліків та порушень закону в діяльності слідчого.

4. Взаємодія слідчого з органом дізнання передбачає чітке розмежування прав та обов'язків слідчого і працівників органу дізнання. Кожний з них діє в рамках своєї компетенції притаманними йому засобами і методами, прямує до єдиної мети – досягнення найбільш ефективних результатів при виконанні завдань кримінального судочинства.

Але насправді координація роботи оперативно-розшукових служб і слідчих у системі органів внутрішніх справ, податкової міліції, СБУ практично переходить у субординацію, при якій керованою ланкою є слідчий, а керівною – оперативно-розшукові служби, начальники ОВС, податкової міліції, СБУ, що суперечить закону. Такий стан справ негативно відбивається на забезпеченні процесуальної самостійності слідчого, бо в кінцевому підсумку здійснюється тиск на його внутрішнє переконання при оцінюванні доказів.

За цих умов правомочність слідчого щодо органу дізнання не може реалізуватися, що негативно позначається на результатах розслідування.

За таких умов відомчі роз'яснення (п. 2.10 Наказ МВС України № 1600 від 25.10.2003 р.) про те, що начальник органу внутрішніх справ повинен охороняти процесуальну самостійність слідчого і не втручатися у його процесуальну діяльність, а лише виконувати його доручення і вказівки (ч. 3 ст. 114 КПК України), перетворюються на формальність. Аби це надалі не було формальністю, необхідно якомога скоріше створити самостійний слідчий апарат у системі МВС України, не підпорядкованого на місцях адміністративно органам дізнання. Такий захід дасть змогу: 1) покращити рівень керівництва, зосередженого на завданнях досудового слідства, і не зайнятого іншими функціями; 2) посилить процесуальну самостійність слідчого; 3) стабілізує кадровий склад слідчих працівників.

Крім того, А.П. Гуляев відзначив, що “відомча відокремленість слідчих органів гальмує подальше посилення боротьби із злочинністю. Негативними наслідками цієї відокремленості є паралелізм і дублювання у діяльності цих органів, розпорошеність сил та коштів, суперечки і непорозуміння з питання про підслідність, ускладнення узагальнення слідчої практики та вжиття заходів для її вдосконалення, послаблення прокурорського нагляду за досудовим слідством. Але найголовніше – певна залежність від відомчих (у поганому значенні) інтересів та впливів, недостатня забезпеченість процесуальної самостійності слідчого” [128, 245-246].

Водночас необхідно зазначити, що обсяг процесуальних повноважень і процесуальне положення слідчого не залежать від відомчої

належності останнього, вони рівнозначні для всіх слідчих всіх систем правоохоронних органів та визначаються кримінально-процесуальним законом [129, 91].

У кримінально-процесуальній літературі зустрічається таке поняття, як незалежність слідчого, і ставиться мета – досягнення його повної незалежності [130, 20] [120, 17-18]. Окремі слідчі прокуратури і органів внутрішніх справ також вважають, що процесуальна самостійність – це незалежність при прийнятті рішень у справі, 26% з числа опитаних слідчих, виходячи з чого порушується питання про процесуальну незалежність слідчого. З подібним твердженням погодитися, на нашу думку, не можна, і ось чому: 1) у Конституції України підкреслюється незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону (про незалежність слідчого не йдеться), і на слідчого не поширюється цей принцип, що визначає правовий статус суддів; 2) ані в раніше чинних Основах кримінального судочинства Союзу РСР і радянських республік, ані в проекті так і не прийнятого Кримінально-процесуального кодексу України, ані в нинішньому кримінально-процесуальному законодавстві України законодавець не говорить про незалежність слідчого, а лише вказує на його процесуальну самостійність [102, 176]; 3) у словнику слово “самостійний” тлумачиться як “той, хто не перебуває у підпорядкуванні чи залежності, діючий вільно, незалежно” [113, 23].

Виходячи з вищевикладеного, у кримінально-процесуальній науці прийнятно вживати таке поняття, як процесуальна самостійність слідчого. Процесуальна самостійність і відповідальність слідчого зовсім не означають його абсолютної незалежності [131, 99]. Це підтверджується таким: у справах, в яких досудове слідство обов’язкове, слідчий вправі у будь-який момент почати розслідування, не очікуючи виконання органом дізнання невідкладних слідчих дій (ч. 3 ст. 114 КПК України), але копію постанови про прийняття справи до свого провадження він направляє прокуророві для контролю. Крім того, прокурор має право брати участь у провадженні слідчих дій, самостійно проводити розслідування, відсторонивши від нього слідчого та витребувати справу у слідчого, санкціонувати провадження окремих слідчих дій і т. ін.

Слідчий зобов’язаний виконати вказівки прокурора або начальника слідчого відділу (управління), дані у справі, за винятком випадків, передбачених ст. 114, КПК України (притягнення як обвинуваченого, кваліфікація злочину та обсяг обвинувачення, направлення справи для попереднього розгляду суддею чи зупинення справи), до того ж, на наш погляд, слідчий вправі зупинити їх виконання і направити свої заперечення зі справою вищому прокурору.

Слідчий після закінчення досудового слідства складає обвинувальний висновок і у порядку ст. 225 КПК України направляє його разом із кримінальною справою прокурору. Кримінально-процесуальний закон передбачає право прокурора виносити у справі рішення по суті, він може затвердити обвинувальний висновок, і саме в затвердженні обвинувального висновку виражається внутрішнє переконання прокурора [130, 8], після цього він може направити справу в суд, а може і не затвердити, указавши мотиви. Прокурор може змінити обвинувальний висновок у відповідних випадках або скласти новий обвинувальний висновок (ст. ст. 226-231 КПК України).

Отже, вищевикладене не дозволяє визнати за правильне твердження деяких авторів [132, 37-39] про процесуальну незалежність слідчого. Такої незалежності об'єктивно не існує.

У професійному відношенні залежність слідчого виражається у його підконтрольності та піднаглядності, які мають характер процесуального підпорядкування, хоча й діють у певних рамках [133, 134].

Тому необхідно стверджувати не про незалежність, а про процесуальну самостійність слідчого, значення якої полягає в тому, що з метою встановлення ознак злочину, осіб, винних у його вчиненні, та їх подальшого покарання, слідчий вправі у справах, що є в його провадженні, самостійно викликати в порядку, встановленому законом, будь-яку особу для допиту або для давання висновку як експерта, провадити огляди, обшуки, виїмки та інші передбачені законом слідчі дії, визначати, які слідчі дії і заходи та в якому порядку необхідно провести, вимагати від установ, організацій, посадових осіб, громадян надання предметів і документів, які дозволяють встановити необхідні у справі фактичні дані, вимагати провадження ревізій, інвентаризацій, вирішувати питання про залучення громадськості до розкриття злочинів, давати органам дізнання обов'язкові для них доручення та вказівки про провадження розшукових і слідчих дій (ст. ст. 66, 114, 118, 190-192 та ін. КПК України).

Винесені слідчим постанови обов'язкові для виконання всіма установами, організаціями, підприємствами, посадовими особами і громадянами (ст. 114 ч. 5 КПК України). При встановленні у ході розслідування причин та умов, які сприяють вчиненню злочину, слідчий також самостійно вносить у відповідні підприємства, установи та громадські організації обов'язкові для виконання подання про вжиття заходів для усунення цих причин та умов (ст. 23¹ КПК України).

Зміцнення правового становища слідчого, забезпечення його процесуальної самостійності, незалежно від відомчої належності, є важливою необхідною умовою успішного розслідування злочинів.

Значення процесуальної самостійності слідчого полягає і в тому, що вона необхідна для оцінки зібраних ним у справі доказів. Для слідчого ніякі вказівки у справах, пов'язані з оцінкою доказів, не можуть бути обов'язковими, у іншому разі можливе прийняття неправильних, суперечливих фактичному матеріалу справи рішень, тобто оцінка доказів не за внутрішнім переконанням, а за вказівками якихось інших осіб може спричинити негативні наслідки у справі. Лише тверда переконаність слідчого у правильності своїх висновків забезпечує успішне виконання завдань, що стоять перед органами досудового слідства.

Процесуальна самостійність має принципове значення для успішного здійснення завдань кримінального судочинства, "є необхідною умовою, що забезпечує активність та ініціативу слідчого при розслідуванні справи, накладає на нього відповідальність за якість і строки провадження слідства" [134, 173], а також гарантує рішення важливих процесуальних питань.

Процесуальна самостійність слідчого, закріплена у законі, вимагає від нього принциповості, здатності до самостійних активних дій та прийняття відповідних рішень, стійкості, уміння протистояти всякому тиску і водночас уміння об'єктивно оцінити та розглянути свої висновки і рішення, чесно й відкрито визнати допущені помилки, активно їх усунути.

Процесуальна самостійність слідчого і його внутрішнє переконання найвище своє вираження дістають при винесенні слідчим головних процесуальних рішень, що формують обвинувачення [64, 77, 106] та вирішують справу на стадії досудового розслідування (притягнення як обвинуваченого, кваліфікація злочину та обсяг обвинувачення, складання обвинувального висновку, закриття справи за реабілітуючими підставами). Ці рішення є головними, тому що визначають етапи досудового слідства.

РОЗДІЛ 3.

ТАКТИЧНІ РІШЕННЯ СЛІДЧОГО

3.1. Сутність, роль та зв'язок тактичних рішень із процесуальними рішеннями слідчого

У процесі розслідування кримінальних справ слідчому доводиться приймати велику кількість найрізноманітніших за своєю природою рішень, що забезпечують виконання ним своїх службових функцій. Багато шляхів ведуть до істини, але слідчий повинен виявити єдино правильний, найбільш короткий. Тому розслідування - це безупинний процес пошуку і вибору раціональних шляхів досягнення цілі.

Рішення слідчого за своєю природою, спрямованістю, змістом і наслідками, як ми вже визначали раніше, можна розділити на процесуальні, організаційні і тактичні. [134, 160], [135, 64]. Основне місце в цьому ряду, з криміналістичних позицій, належить тактичним рішенням.

Процесуальне рішення слідчого виражається в прийнятті ним правових актів, що визначають напрямки і долю розслідуваної кримінальної справи і осіб, які проходять по ньому (наприклад, постанова про припинення кримінальної справи, про затримання особи як підозрюваного і т. п.) відповідно до завдань кримінального судочинства.[52, 18].

Організаційні рішення спрямовані на створення умов і забезпечення здійснення роботи з розслідування, у тому числі реалізацію процесуальних і тактичних рішень (визначення необхідності технічного забезпечення проведення слідчої дії, взаємодії з відповідними органами й ін.).

Тактичне рішення – це завжди вибір способів і засобів досягнення як загальних, так і конкретних завдань проведеного розслідування. Стиржневим елементом цього вибору є визначення необхідності проведення і яких саме дій, тобто оцінка того, чи буде досягнуто бажаний результат

Процесуальні рішення породжують, змінюють або припиняють кримінально-процесуальні правовідносини. Тактичне рішення не може безпосередньо спричинити такі наслідки, оскільки його прийняття і реалізація не є правозастосовними актами. Процесуальне рішення - владне волевиявлення уповноваженої на те особи, обов'язкове для виконання всіма установами, організаціями, посадовими особами і громадянами. Тактичне рішення в силу свого неправового характеру такими якостями не володіє. Звідси і розходження в юридичних нас-

лідках прийняття неправильних рішень. Прийняття неправильного процесуального рішення, як правило, спричиняє застосування відповідних процесуальних санкцій - скасування незаконної і необгрунтованої постанови прокурором, відсторонення слідчого від подальшого слідства (ст.227 КПК України) і т.д. Неправильне рішення чисто тактичного плану таких наслідків не спричиняє, хоча питання про дисциплінарні міри відповідальності (наприклад, невчасність прийняття рішень і здійснення пов'язаних із ним дій, прояви явного непрофесіоналізму) може бути підняте.

Ядром процесуального рішення виступає законність і доцільність запланованих дій: потребує або припускає закон таке рішення (і дії, що впливають із нього), чи обгрунтоване прийняте рішення, чи не будуть при його реалізації порушені права учасників кримінального судочинства.

Не можна сказати, що законність і обгрунтованість (інформаційна і наукова) не є обов'язковими умовами тактичного рішення, але в ньому вони виступають як фон, як неодмінна заданість, а не мета. Більше того, варто підкреслити, що в практичній діяльності слідчого рідко трапляються чисто процесуальні і чисто тактичні рішення. Найчастіше вони взаємозалежні і переплітаються. Так, наприклад, приймаючи рішення про затримання підозрюваного, слідчий, як правило, одночасно виконує процесуальні і тактичні завдання дії, що намічається: у процесуальному плані визначається законність і необхідність затримання даної особи за даними обставинами події, а в тактичному відношенні вирішується, де й як здійснити затримання, як це позначиться на поведженні затриманого, які наслідки викликає невжиття даного заходу щодо конкретної особи і т.д.

У загальній структурі діяльності по розслідуванню злочинів тактичне рішення, що є передумовою вирішення різноманітних задач, ґрунтується на аналізі слідчої ситуації, знанні засобів вчинення злочинів, а також особистому досвіді розслідування і певних властивостях особистості слідчого: інтелекті, вольових якостях. Основним творчим стрижнем діяльності слідчого є розумовий процес по пошуку шляхів вирішення конкретних кримінальних справ, а саме "мислення психологічно виступає, насамперед, як процес вирішення завдань" [137, 222]. При всьому розмаїтті розумових задач, що постають перед слідчим у процесі розслідування, їх можна розділити на дві групи: а) задачі-алгоритми, порядок рішення яких визначений нормами закону або конкретними криміналістичними рекомендаціями, б) евристичні задачі, для рішення яких необхідний пошук, оскільки немає заздалегідь певних шляхів і засобів їхнього вирішення.[19, 54]. У науці

управління серед основних видів рішень вказують нормативні й індивідуальні, організаційно-структурні і власне управлінські, зовнішнього і внутрішнього порядку, основні і додаткові, імперативні і рекомендаційні [139, 68].

Тактичне рішення - це пошук виходу зі сформованої ситуації шляхом визначення засобів впливу на неї для її вирішення. Тому ситуація є основним об'єктом тактичного впливу, а як безпосередні виступають - матеріальна обстановка, учасники кримінального судочинства, особи, які протидіють розслідуванню, і т.д. Тактичний вплив не завжди має діяльний характер, іноді він може полягати у відмові від активних дій, їхній відстрочці з метою досягнення необхідного результату, коли саме невтручання в слідчу ситуацію забезпечує її розвиток у сприятливому для слідства напрямку. Наприклад, "відстрочена раптовість", коли обшук відкладається до моменту повернення особи, яка заспокоїлася в результаті "бездіяльності слідчого", додому, де заховано предмети.[140, 24-25, 56].

На думку Р.С.Белкіна "тактичне рішення - це вибір мети тактичного впливу на слідчу ситуацію в цілому або окремі її компоненти, на перебіг і результати процесу розслідування і його елементи і визначення методів, прийомів і засобів досягнення цієї цілі" А.В. Дулов і Ю.І. Новик визначають тактичне рішення як "уявну динамічну модель слідчої дії" що сформувалася у свідомості слідчого. [34, 47] Точніше, очевидно, буде говорити про те, що тактичне рішення - це висновок про доцільність певного порядку дій у рамках розслідування на основі проведеного аналізу слідчої ситуації, що конкретизується способами і засобами його реалізації. Крім того, тактичні рішення слідчого поширюються не тільки на слідчі дії, але й на інші елементи діяльності слідчого в процесі розкриття і розслідування злочинів.

Тактичне рішення слідчого завжди пов'язано з його процесуальною діяльністю, оскільки спрямовано на збирання і дослідження доказів, але не всі рішення для своєї реалізації висловлюються в процесуальну форму. Наприклад, рішення (виходячи з тактичних розумінь) допитати підозрюваного за місцем роботи або проживання. Тактичне рішення при відображенні його в конкретному процесуальному документі не втрачає свого тактичного характеру, оскільки за фактом рішення - здійснювати або не здійснювати яку-небудь слідчу дію - завжди стоїть проблема як саме його виконати. Необхідно відзначити, що не всі процесуальні рішення і дії мають тактичний характер, наприклад, направлення кримінальної справи за підслідністю. Ми розділяємо точку зору Р.С. Белкіна, що не існує тактики притягнення як обвинувачуваного (хоча саме рішення про притягнення особи як об-

винувачуваного може мати тактичні аспекти), тактики укладання обвинувального висновку і т.п., що затверджується деякими авторами.[142, 30].

На наш погляд, тактичне рішення слідчого не зводиться тільки до рішення проводити або не проводити яку-небудь дію (захід), воно, саме як тактичне рішення, містить і те, як його здійснювати. Тому думка Р.С. Белкіна про те, що “висновок про доцільність застосування прийому або засобу є не тактичним рішенням, а лише його передумовою, врахуванням існуючих для подібного випадку наукових або емпіричних рекомендацій, із яких ще слід зробити вибір - необхідний для даної ситуації, для досягнення даної мети тактичного прийому або техніко-криміналістичного засобу”, не є безспірним.[143, 79].

У діяльності по розслідуванню злочинів виділяють стратегічні і тактичні цілі. Стратегічна мета - виконання завдань кримінального судочинства, а тактичні - засіб забезпечення досягнення стратегічної мети по кожній конкретній кримінальній справі. У цілому розслідування - це процес досягнення проміжних тактичних цілей, вирішення тактичних завдань. Ці завдання за їхнім призначенням та змістом поділяють на пізнавальні, управлінські й організаційно-технічні.

Для аналізу характеру й змісту тактичних рішень слідчого необхідно враховувати їхній рівень:

- рішення, прийняте по розслідуванню в цілому,
- рішення по організації і проведенню тактичної операції (комбінації),
- рішення про проведення слідчої дії,
- рішення про тактичні прийоми в рамках слідчих дій.

Цим рівнем значною мірою визначаються призначення, масштаби і можливості прийняття рішень. Тому не вдаючись у деталі, можна відзначити, що перший рівень – це кардинальні, етапні рішення долі розслідуваної кримінальної справи і пов'язаних із нею осіб, а рішення з приводу тактичних прийомів проведених слідчих дій – це технологія розслідування.

Прийняті рішення повинні відповідати вимогам законності, обґрунтованості, своєчасності і реальності, як і в цілому вся діяльність слідчого.

Оптимальність тактичного рішення полягає в одержанні позитивного результату при найменших витратах часу, сил і засобів для вироблення і реалізації рішення. Але при цьому необхідно враховувати, що у сфері кримінального судочинства економія витрат повинна підпорядковуватися не простому їх зменшенню (менше сил, менше засобів), а досягненню найбільше якісного вирішення основного питання -

встановлення об'єктивної істини, тобто витратити зусилля на те, що веде до мети, а не від неї.

Підкреслимо також, що тактичні рішення – поліфункціональні, вони завжди направлені на рішення задач з багатьма невідомими, окресленими предметом доказування. Важливою психологічною особливістю тактичного рішення є, перш за все, його обумовленість правовим статусом суб'єктів прийняття рішення. При цьому слід враховувати, що в ході цієї діяльності проявляється одна з основних закономірностей прийняття рішень – феномен часткового розходження нормативного з реальним варіантом індивідуального вибору. Не можна не враховувати і те, що для процесу прийняття тактичного рішення характерний високий ступінь їх варіативності, змінності і залежності від слідчої ситуації, що склалася.

Вищевказане встановлює високу складність прийняття рішень, детермінованих поліфакторністю покладених в основу цього процесу, як об'єктивного, так суб'єктивного порядку. Необхідно також пам'ятати, що така діяльність не тільки “суб'єкт – об'єктного” плану, а належить, передусім, до “суб'єкт – суб'єктного” типу. В цьому плані праві ті вчені-криміналісти, які відзначають, що тактика з'являється там і тоді, коли слідчому протистоїть особа з протилежними інтересами [3, 14]. У зв'язку з цим не повинні прийматись тактичні рішення без урахування впливу системи суб'єктивного та міжсуб'єктного плану. Це передусім відносини слідчого з суб'єктами процесу і особливо з суб'єктом, інтереси якого зачіпаються, який може протидіяти ходу кримінального судочинства.

Процесам прийняття тактичних рішень притаманна ще одна, можливо найважливіша, особливість: основним принципом їх організації є структурно-рівневий принцип, на основі якого складається цілісна ієрархія цих процесів, які визначаються передусім повноваженнями посадових осіб у кримінальному судочинстві, та також їх субординаційним положенням системи начальник – підлеглий, слідчий - оперуповноважений.

При цьому слід брати до уваги специфіку прийняття рішень на індивідуальному на груповому рівнях. У психологічній літературі феноменологія процесів прийняття рішення досліджена ще недостатньо [144, 43, 440]. Але проведені нами дослідження дозволяють звернути увагу на деякі феномени – чинники, які впливають на підготовку та прийняття рішень.

Специфічною є діяльність слідчого та оперуповноваженого при прийнятті сумісних тактичних рішень характеризується маргінальністю статусу, наприклад слідчий з одного боку згідно з КПК України є

головною особою при прийнятті тактичного рішення в керованій ним структурі, наприклад, у слідчо-оперативній групі, а з іншого боку він виступає як керований у рамках загальної організаційної структури кримінального судочинства. Наприклад, згідно з п. 3 ст. 227 КПК України, прокурор може дати письмову вказівку про розслідування злочину, а згідно з п. 10 цієї ж статті, може відсторонити слідчого від подальшого досудового слідства. Тим самим особовий статус слідчого набуває рис двоякості, нібито пограничності, маргінальності. З одного боку це тактичне рішення повинно задовольняти завданням, умовам розслідування злочинів, вимогам керованої ним структури (СОГ, слідча бригада). Але з іншого боку він повинен реалізувати у своїх рішеннях вимоги та накази організаційних метаструктур (начальника слідчого відділу, управління, прокурора, а в окремих випадках судді). Ця подвійність є джерелом феномена незбігу або антагоністичності критеріїв вибору тактичного рішення. У таких випадках на рішення діють додаткові детермінанти організаційного плану. Будучи директивними за своєю значущістю, вони переважають внутрішньо-організаційні фактори. На практиці прокурор, керівник слідчого відділення, відділу, управління, як найбільш досвідчений суб'єкт, дає вказівку, рекомендації, радить нижчому слідчому, впливаючи на тактичне рішення, чим забезпечує певну якість вибору в рішенні слідчої задачі, збільшує організованість. З іншого боку, в умовах ієрархії доводиться сплачувати тим, що виникають негативні обставини “заморожування потенціалу слідчого і групи”, “блокада індивідуальних вкладів”, що веде до зниження ініціативності творчого підходу, ненаступальності в реалізації нав'язаного вибору.

Ієрархічні відносини діяльності в складі СОГ обумовлюють виникнення в ході формування тактичного рішення не просто реалізації вибору як такого, а ще й організації спільної діяльності. У зв'язку з чим виникає ще одна особливість, яка проявляється в тому, що рішення реалізується не тільки в діяльності слідчого, а в активності інших суб'єктів, тому задача прийняття рішення і його реалізація ускладнюється. Важливим при цьому є те, що хоча рішення може бути прийняте вищим керівником або колегіально, все ж таки кінцева відповідальність покладається на слідчого, тобто прийняття та реалізація тактичного рішення має персоніфікований характер і не тільки для себе, а й інших. Відповідальність включає в себе інтер-суб'єктивний компонент.

Спільні тактичні рішення слідчого та оперативного уповноваженого, як свідчить практика, можуть мати місце:

- а) до порушення кримінальної справи;

- б) на стадії порушення кримінальної справи;
- в) після порушення кримінальної справи.

До порушення кримінальної справи тактичне рішення приймається оперуповноваженим, а слідчий може бути задіяний як консультуюча сторона для вирішення наступних задач:

- як вплине рішення на кількісно-якісні характеристики передоснови майбутніх доказів;

- як рішення погоджується з прогнозуючими потенціальними тактичними рішеннями цього слідчого згідно з інформацією, яка є в оперативного уповноваженого на даний час;

- як краще провести оперативно-розшукові заходи, щоб в майбутньому можливо було, не розшифровуючи джерела оперативної інформації, легалізувати, перетворити її на докази;

- як вплине рішення на перспективу потенційної майбутньої кримінальної справи.

При цьому такі консультації можуть мати місце на рівні між особистого неофіційного довірчого спілкування оперуповноваженого з слідчим, як експерта по прогнозу розвитку подій. На жаль, у правовому відношенні цей етап взаємодії не передбачений. Тому, на нашу думку, такі відносини слід передбачити, а цю прогалину в КПК, в Законі “Про оперативно-розшукову діяльність” та в наказах МВС України необхідно ліквідувати.

Спільні тактичні рішення слідчого оперативного уповноваженого більш активно реалізуються на стадії порушення кримінальної справи і особливо в ситуації, коли до слідчого надходять матеріали оперативної діяльності, довідки, рапорти, протоколи, фото, відеоматеріали, різноманітні предмети, які отримані гласними і негласними методами, матеріали ревізій, інвентаризацій і т.п.

На практиці взаємодія цих посадових осіб у даній ситуації здійснюється активно, в тому числі і при прийнятті та реалізації тактичних рішень. Особливо це знайшло поширення при розробленні тактичних комбінацій із метою оптимальної організації затримання підозрюваних під час вчинення злочину, наприклад по господарських злочинах, браконьєрству, контрабанді та інших злочинах.

Слід підкреслити також, що на цій стадії передбачено законом та відомчими нормативними актами взаємодію під час слідчого огляду, в ході якого можуть прийматися та реалізовуватися сумісні тактичні рішення. Найбільш типовими є рішення: по переслідуванню злочинця, по організації засідок, заслонів, по дезінформуванню злочинців із метою виявлення їх місця знаходження; по виявленню свідків, потерпілих, інформації, необхідної для розслідування цього злочину, та ін.

Але в правовому відношенні взаємодія потребує більш детальної регламентації: в яких межах слідчий керує оперативним уповноваженням, що він може контролювати в діяльності цієї посадової особи та ін.

Серед новітніх технологій, які можуть бути використані на цьому етапі, під час прийняття та реалізації спільних тактичних рішень – це активне використання комп'ютерної техніки. Комп'ютерні технології дають можливість фіксувати інформацію у графічній чи візуальній формі на місці пригоди, для цього можливо використовувати комп'ютери типу “Note book”.

Дана технологія дозволяє при прийнятті та реалізації тактичних рішень сканувати виявлені під час огляду сліди пальців рук, відправляти їх відображення в НДЕКЦ для перевірки. А при позитивному результаті, прийняти правильне тактичне рішення та організувати його реалізацію, тобто пошук злочинця по “гарячих слідах”. Така інформаційна технологія дозволяє на місці пригоди одержати не тільки установочні дані іншу інформацію про злочинця, але і його фотовідображення.

Найбільш активно приймаються та реалізуються спільні тактичні рішення слідчого та оперативного уповноваженого після порушення кримінальної справи. Правовою основою такої взаємодії є положення ст. 114 КПК України.

Ця стадія у правовому відношенні найбільш регламентована, але й тут простежуються лише загальні правові контури цієї співпраці. Практика пішла далі. Найбільш поширеними є такі форми взаємодії:

- направлення слідчому матеріалів перевірки за даними, отриманими оперативно-розшуковим шляхом;
- ознайомлення слідчого з оперативно-розшуковими матеріалами, що стосуються розслідуваних ним справ;
- організація одночасного проведення невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- узгоджене планування слідчих дій і оперативно-розшукових заходів;
- створення слідчо-оперативних груп для виїзду на місце пригоди;
- створення слідчо-оперативних груп для розкриття злочину “по гарячих слідах”, для розслідування складних і громіздких справ, а також справ “минулих років” (нерозкритих або повернутих на дослідження);
- негайне і взаємне інформування органів слідства та дізнання один одного про злочини, що стали їм відомі з заяв та повідомлень;
- здійснення організаційного керівництва взаємодією з боку керівників органів внутрішніх справ;

-своєчасне задіяння патрульних нарядів, ДАІ, дільничних інспекторів міліції, сил та засобів інших служб органів внутрішніх справ для встановлення та затримання злочинців;

-взаємний обмін наступною інформацією;

-спільне використання техніки, засобів зв'язку, транспорту, можливості автоматизованих і оперативно-довідкових обліків, що є в розпорядженні ОВС;

-використання інших форм взаємодії, що виправдали себе на практиці та не суперечать закону.

Усі ці форми можуть використовуватися під час підготовки та реалізації спільних тактичних рішень.

При цьому важливим аспектом взаємодії є зберігання службової таємниці. Взаємодія оперативного працівника і слідчого відбувається у гостро конфліктних умовах активної протидії підозрюваних та інших осіб, тому необхідно цим посадовим особам володіти методами психологічного протидіювання.

Якщо на етапі встановлення злочинця поживається взаємодія при прийнятті та реалізації спільних тактичних рішень, то після пред'явлення обвинувачення взаємодія означених суб'єктів ускладнюється тим, що оперативні підрозділи впевнені в повноті виконаній роботі і тому вимагають від слідчого скорішого складання звітних документів, які свідчать про розкриття злочину. Слідчий навпаки не бажає терміново робити цього, тому що йому в процесі розслідування може бути необхідна допомога оперативних працівників. Ця конфліктна ситуація негативно впливає на ефективність взаємодії і потребує від керівників своєчасного реагування. Етап проведення слідчих дій після пред'явлення обвинувачення характеризується подальшим погіршенням обміну інформацією.

Ця проблема вимагає наукових досліджень із метою розроблення методів та засобів психологічного супроводження діяльності по розслідуванню злочинів для оптимізації взаємодії цих посадових осіб.

Завершуючи, слід констатувати, що серед новітніх, сучасних інформаційних технологій, які можуть бути використані слідчим та оперуповноваженим при прийнятті та реалізації тактичних рішень, також слід назвати можливості всесвітньої мережі ІНТЕРНЕТ. В США та ФРН створенні спеціальні підрозділи комп'ютерної розвідки, які крім профілактики ведуть боротьбу з комп'ютерною злочинністю. Розробляються правові основи та методика організації обшуку комп'ютерних мереж без вилучення комп'ютера. У правовому відношенні такі обшуки можливо зіставити з таким оперативно-розшуковим діями, як зняття інформації з каналів зв'язку. [18, 324-326]

Викладення основних психологічних та технологічних аспектів прийняття спільних тактичних рішень слідчим з оперативним уповноваженням розкривають їх багатоаспектність, складність, що потребують подальшого дослідження. Для цього необхідні новітні технології організації взаємовідносин між цими посадовими особами під час прийняття та реалізації тактичних рішень, як основи забезпечення раціональних варіантів у розкритті та розслідуванні злочинів.

Розслідування кожного злочину починається з пошуку і оцінки наявної інформації про характер події і визначення того, що необхідно зробити, щоб розібратися в тому, що сталося. Оскільки здебільшого випадків вихідна інформація обмежена і невизначена, можливі різноманітні варіанти відповіді про обставини і характер розслідуваної події, а, отже, визначення різноманітних шляхів і засобів встановлення того, що сталося фактично. Тому з різноманіття варіантів вирішення завдань конкретного розслідування слідчому доводиться вибирати, тобто віддавати перевагу, тим, які, на його думку, є єдино правильними або найбільше ймовірними як у плані висунутих версій, так і обумовлених засобів перевірки.

Термін "рішення" використовується авторами в найрізноманітніших його значеннях:

- як результат аналізу проблеми, тобто власне рішення,
- як процес ухвалення рішення,
- як оформлення прийнятого рішення.

В управлінській і юридичній літературі наводяться різноманітні за змістом і кількістю етапи прийняття рішення.

Як початковий етап ухвалення рішення різноманітні автори розглядають: постановку (формулювання) мети [145, 25], підготовку й аналіз інформації [146, 180-186] або аналіз сформованої обстановки або ситуації [147, 166]. На думку С.І. Цветкова процес прийняття рішення починається з виникнення проблемної ситуації і закінчується вибором рішення - дій, що повинні перетворити проблемну ситуацію. Саме в підготовці тактичного рішення - зміст аналізу слідчої ситуації. Без цього, без чітко фіксованого зв'язку понять "ситуація - рішення", сама постановка проблеми слідчої ситуації втрачає цільову спрямованість і прикладне значення.

Ми вважаємо за необхідне виділити і розглянути такі стадії підготовки і прийняття тактичного рішення слідчим:

- а) виникнення (прояв) потреби ухвалення рішення,
- б) формулювання завдань, що потребують вирішення,
- в) оцінка вихідної інформації,
- г) визначення можливих шляхів і засобів вирішення конкретних

завдань даного розслідування, їхня порівняльна оцінка,

д) оцінка можливих негативних наслідків кожного з аналізованих варіантів дій,

е) вибір відповідного конкретним обставинам розслідування варіанта дій,

ж) оформлення прийнятого рішення.

Частіше як початковий етап процесу ухвалення рішення відзначають вибір мети діяльності. На наш погляд, даному етапу завжди передує спонукальний момент (необхідність) ухвалення рішення. Для слідчого завжди спочатку позначається проблема: необхідність з'ясувати якісь питання, перевірити наявні дані, зібрати додаткову інформацію і т. ін., отже, здійснювати дії, які необхідні для цього. Г.А.Туманов у зв'язку з цим пише: "Якщо спробувати встановити стадії підготовки і прийняття управлінських рішень, то вихідною буде стадія виникнення проблеми (завдання), що підлягає вирішенню, і висунування управлінських гіпотез".

На основі такої потреби починається конкретизація цілей майбутньої діяльності: для чого і що саме необхідно почати, тобто формулювання тактичних завдань, що підлягають вирішенню. Вибір мети дозволяє прийняти власне рішення, тобто визначити прийоми і засоби вирішення тактичних завдань.

Г.А. Зорін щодо цілей розслідування, які він називає "ідеалом прагнення слідчого", виділяє такі заходи пошуку і формулювання :

а) сформулювати всі необхідні цілі і послідовність їх досягнення, тобто виділити проміжні і кінцеві цілі,

б) перевірити "сумісність" проміжних цілей,

в) встановити ступінь ризику досягнення мети і характер тактичного програшу при недосягненні мети,

г) вичленувати всі умови, що оптимізують досягнення мети і перешкоджають виконанню завдань,

д) максимально мінімізувати негативні умови,

е) сформулювати кінцевий бажаний результат,

ж) змодельовати можливі вади потрібного результату,

з) обрати і класифікувати методи досягнення поставленої мети,

и) передбачити дублюючі засоби і методи досягнення необхідного результату [148, 112-113, 123-124].

У слідчій діяльності як головний об'єкт впливу прийнятих рішень вказують слідчу ситуацію, тобто розслідування (до етапу його завершення) можна розглядати як процес оцінки ситуації, що укладається по справі, і визначення можливостей і шляхів її перетворення.

У теорії криміналістики відсутня єдність поглядів щодо поняття слідчої ситуації. Одні автори визначають слідчу ситуацію як сукупність умов, за яких здійснюється розслідування, інші розглядають її сукупність обставин у справі, що визначають ступінь сприятливості для висновків і дій слідчого, треті – як сукупність фактичних даних, що відбивають подію на конкретному етапі розслідування [149,82]. Ці позиції характеризують слідчу ситуацію в широкому і вузькому значенні. У широкому значенні слідча ситуація являє собою сукупність усіх умов, що справляють вплив на розслідування і визначають його особливості. Дана сукупність найбільше повно характеризує і відбиває все, що може впливати на розслідування, отже, дозволяє найбільше повно і точно визначити шляхи і способи цілеспрямованого впливу на сформовану слідчу ситуацію. Проте практично більш змістовним є поняття слідчої ситуації у вузькому значенні - як характеристики даних, котрими керує слідство на конкретному етапі розслідування. Цей зміст більш означений і реальніший в плані встановлення заходів, необхідних для розкриття і розслідування злочинів, тобто перетворення наявної слідчої ситуації на результативному етапі процесу розслідування.

Правильна оцінка слідчої ситуації є основою оптимальних і обґрунтованих тактичних рішень, тобто забезпечення цілеспрямованого слідства.

Психологічна структура проблемної ситуації включає :

- потребу, що спонукає слідчого до пошукової діяльності,
- невідомість і варіативність дій, потрібних для досягнення мети,
- необхідність використовувати знання, на яких ґрунтується досвід і творчі спроможності слідчого.

У найбільше загальному плані цілями тактичних рішень на основі аналізу слідчих ситуацій виступають:

- зміна сформованої слідчої ситуації в сприятливу для слідства сторону,
- зміна окремих елементів слідчої ситуації,
- використання можливостей, наданих несприятливою слідчою ситуацією. Р. С. Белкін вказує ряд додаткових цілей, наприклад, використання чинника раптовості, досягнення переваги в ранзі рефлексії над протидіючою стороною, що, на нашу думку, ближче до засобів, ніж цілей дій.

Обидва відзначені етапи практично переплітаються з третім - оцінкою наявної інформації, оскільки з цього виникає (з'являється, індивідуалізується) потреба якогось рішення в справі і його конкретний зміст та особливості. Оцінка інформації містить не просто аналіз ін-

формації, яку має слідчий, а насамперед - визначення її достатності, достовірності і надійності для розроблення й прийняття рішення.

У науці управління і психології існують різноманітні методи прийняття рішень: метод перебору варіантів, метод проб і помилок, метод рефлексії, метод соціального експерименту, евристичні методи і т. ін. Особливості слідчої діяльності не дозволяють використовувати більшість із цих методів як по її суті, так і стосовно до масштабів вирішуваних завдань (наприклад, соціальний експеримент). А.Б. Дулов вважає, що не може застосовуватися в розслідуванні метод спроб і помилок, оскільки "слідчий не має права здійснювати дії, явно знаючи, що частина з них буде помилковими" [61, 53]. Теоретично тут заперечити нічого, але практично повною мірою погодитися не можна. Щодо процесуальних рішень, у тому числі тих, що мають тактичне значення, метод спроб і помилок, природно, не допустимий. Наприклад, не можна прийняти рішення за принципом: даних для висновку про винність недостатньо, затримаємо - одержимо докази. Але щодо тактичних рішень, то це практично буде означатиме відсторонення слідчого від активної діяльності. Певна річ, не слід розглядати це як відмову від пошуку рішень і шляхів забезпечення їх достовірності. У діяльності слідчого наявна велика кількість моментів, коли приходить до явного висновку немає можливості, коли будь-яке рішення з декількох можливих може виявитися помилковим [151, 25-26]. Тому слідчий змушений ризикувати, отже, фактично діяти методом спроб і помилок. Н.Л. Гранат відзначає, що "максимальний перебір варіантів людині не властивий, що людина, завдяки властивим їй засобам організації пошуку рішення (евристикам), відразу формулює обмежене число або один варіант рішення", що було підтверджено проведеним експериментом за участю слідчих, що свідчать про властиву їм вибіркковість, обумовлену досвідом і теоретичною підготовкою [152, 80-81]. Тому в усіх випадках, коли це може необґрунтовано ущемити права особистості, даний метод не повинен застосовуватися. А якщо мова йде про співвідношення можливості одержання або втрати інформації, використання методу проб і помилок, на нашу думку, категорично заперечуватися не може. Тут варто провести аналогію з обманом, коли одні автори дуже емоційно заявляють про неприпустимість обману в слідчій діяльності [153, 102-103], а інші відзначають, що обман є неодмінним атрибутом слідчої тактики і потрібно лише розмежовувати припустимий і неправомірний обман.

Інформацію, використовувану для підготовки й прийняття рішення, розділяють на перемінну й умовно-постійну. До останньої відносять:

- норми матеріального і процесуального права, що визначають кваліфікацію розслідуваної події, предмет доказування, повноваження суб'єктів доказування і т.д.,

- інший нормативний і довідковий матеріал,
- наукові рекомендації для типових ситуацій,
- узагальнені дані практики про дії в аналогічних ситуаціях.

Рішення – це завжди в принципі вибір одного з декількох можливих варіантів дій, тому неповнота і неточність вихідної інформації можуть посилювати хибність прийнятого рішення. У зв'язку з цим, крім обсягу інформації, необхідної для ухвалення рішення, постає питання про її якість, і зокрема, про місце і роль оперативно-пошукової інформації в підготовці тактичних рішень. Зрозуміло, при цьому повинні враховуватися рівень її надійності і достовірності і характер наслідків прийнятих рішень для учасників кримінального судочинства.

З погляду організації досягнення сформульованих цілей тактичне рішення полягатиме у визначенні кількості і послідовності заходів, у створенні сприятливих умов для проведення, у мобілізації сил і засобів осіб, які залучаються для забезпечення найбільше ефективного розслідування.

У розслідуванні, як і в інших сферах людської діяльності, досягнення певної мети можливе різноманітними шляхами. Наприклад, розшук злочинця можна вести за допомогою слідчих дій і оперативно-пошуковим шляхом, викрити допитуваного, що дає неправдиві показання, можна шляхом демонстрації логічних і фактичних протиріч, наявних у його показаннях, або пред'явленням доказів і т. ін. Тому прийняття тактичного рішення повинне забезпечувати не просто виконання необхідного завдання, а найбільш раціональним способом. Не випадково криміналістичну тактику визначають як складову частину криміналістики про найбільш раціональне і доцільне здійснення слідчих дій.

При виборі рішення потрібне не просто прогнозування можливих негативних наслідків, а детальна оцінка цих наслідків як для планованої операції (досягнення потрібного результату), так і для розслідування в цілому. Це вже ступінь оцінки можливого тактичного ризику. На підставі такої оцінки визначається можливий варіант дій слідчого: проводити операцію в наміченому варіанті, змінити її характер, відкласти проведення, відмовитися від її проведення.

До критеріїв допустимості тактичного ризику відносять:

а) необхідність виконання важливого тактичного завдання за умови неможливості його виконання без використання ризикованих так-

тичних засобів,

б) превалювання можливості досягнення позитивного результату над можливістю виникнення негативних наслідків,

в) наявність урахування всіх реально можливих ситуацій, що можуть проявитися в умовах тактичного ризику

г) “невихід” ймовірних негативних наслідків за вимоги закону і норм моралі,

д) перевищення ступеня “виграшу” над ступенем “програшу”,

е) баланс “витрат” на забезпечення “безпеки” слідчої дії з очікуваними позитивними результатами [153, 25, 186].

Оцінка можливості і характеру негативних наслідків заходу, що намічається, нерідко може бути неповною: слідчий зустрінеться з тим, чого раніш не було в його практиці або не знайоме йому з інших джерел. Так при підготовці до обшуку слідчий оцінює можливість протидії його проведенню, у тому числі і проникненню в помешкання. У зв'язку з цим він обмірковує різноманітні варіанти дій: офіційне представлення, замасковане проникнення (під видом листоноші і т.п.) і злом дверей. У практиці мав місце випадок, коли проводилася операція по затриманню озброєного злочинця, який знаходився у квартирі і не здавався “без бою”. Для проникнення вирішили скористатися допомогою сусідки, щоб ввірватися в квартиру, коли на її прохання відчинять двері. Спочатку все розвивалося за планом, але коли двері відчинилися і їх спробували розкрити силою, то це не дозволив зробити встановлений ланцюжок, якого раніше на дверях не було. У результаті був вбитий оперативний працівник і поранена сусідка. Подібних “дрібниць” (типу ланцюжка) в діяльності слідчого зустрічається дуже багато, тому слідчий повинен бути готовий до зустрічі з несподіваним, а в криміналістиці необхідно приділяти спеціальну увагу винятковим ситуаціям у діяльності слідчого – їхньому наборі, характеристиці і рекомендаціям щодо вирішення [154, 117].

Прогнозування очікуваних результатів служить засобом забезпечення прийняття оптимального для даної слідчої ситуації тактичного рішення. Прогностична модель тактичного рішення повинна містити не тільки передбачення очікуваних результатів, але й можливе визначення наступних дій слідчого, оскільки прогностична модель рішення також динамічна, як і слідча ситуація, передбачити яку у всіх деталях практично неможливо [155, 171-172].

Прогнозування повинне спиратися на базові знання про криміналістичну характеристику відповідного виду злочинів і загальні типові тенденції ситуативного розвитку розслідування, психологічних особливостей поведінки підозрюваних і інших учасників кримінального

судочинства.

Передбачення результатів прийнятого рішення повинне базуватися на методах наукового і практичного прогнозування, тобто на загальних положеннях теорії прогностики й об'єктивних закономірностей виникнення і розвитку злочинної діяльності і діяльності по розслідуванню злочинів. Сьогодні у криміналістиці уже формується такий науковий напрям, що одержав назву криміналістичного прогнозування [156, 126-131].

Прийняття рішення – це визначення програми дій для ситуації, із приводу якої приймалося рішення.

Після прийняття рішення – вибору конкретного засобу дій – настає етап оформлення прийнятого рішення. Рішення процесуального характеру повинні оформлятися в передбаченій законом письмовій формі – постановами, дорученнями, поданнями, обвинувальними висновками. Причому закон встановлює не тільки обов'язковість письмової форми процесуальних рішень, але й конкретизує обов'язкові вимоги – реквізити документа. До форми й змісту тактичних рішень таких вимог не висувається, вони звичайно реалізуються у вигляді письмового плану проведення наміченої операції або уявної моделі дій слідчого.

3.2. Роль психологічного впливу слідчого при реалізації тактичних рішень

Усебічність, повнота й об'єктивність розслідування кримінальних справ засобами і методами криміналістики багато в чому залежать від ефективності діяльності слідчого. На сьогодні слідство має у своєму розпорядженні значний арсенал слідчих дій, дедалі більше удосконалюючи тактику і методику їх проведення. Одним із методів, що викликають інтерес як у криміналістів, так і психологів, є методи психологічного впливу, під час реалізації рішень слідчого, які застосовуються при провадженні переважної більшості слідчих дій. У ряді випадків вони є основними засобами виконання тактичних завдань слідчим.

Питання психологічного впливу є проблемними і мають важливе значення для правоохоронної діяльності в цілому, оскільки така діяльність найчастіше пов'язана саме з впливом на психіку людей. Цілком логічно, що для слідчої діяльності, пов'язаної з кримінальним судочинством, вони також дуже значимі.

Проблема впливу з боку правоохоронних органів на учасників кримінального судочинства завжди була гострою й актуальною. Були

часи, коли навіть вживання терміна “вплив” стосовно, наприклад, допитуваного, вважалося неправомірним, межуючи майже з порушенням законності. Уперше в криміналістичній літературі такі погляди були піддані обґрунтованій критиці А.Р.Ратиновим, який справедливо вказував на те, що вплив слідчого на психіку осіб, які беруть участь у справі, є одним з основних елементів слідчої тактики.

Вплив може бути визначений як “дія, спрямована на кого-небудь із метою домогтися чого-небудь, уселити що-небудь”. [157, 797]. Із позиції філософії вплив (взаємодія) - це найбільш універсальна форма зміни (перетворення) навколишньої дійсності, вид діяльності [158, 445]. У психологічній літературі поняття впливу характеризується як цілеспрямоване перенесення й інформації з одного учасника взаємодії до іншого [159, 494]. Говорячи про спілкування між особами, що присутні у більшості видів людської діяльності, Б.В. Зайгарник відзначає, що нерідко можна побачити таку картину, коли між людьми йде придушення одного із співрозмовників іншим у процесі спілкування. Причому в ряді випадків це робиться несвідомо, на що в його опонента правильне адекватне відтворення ситуації переривається коливаннями емоційної сфери, що настали раптово, що призводить його до неправильних суджень і неадекватних прийняття рішень у цьому стані. З цього можна зробити висновок, що така поведінка характерна в момент справляння на особистість будь-якого психологічного тиску. [160, 48].

У криміналістичній літературі також початі спроби щодо визначення поняття психологічного впливу і його ролі в діяльності слідчого. Так Р.С. Белкін визначав вплив однієї людини на іншого як процес передачі інформації з метою викликати необхідну реакцію з боку особи, на яку здійснюється вплив, і відзначав, що вплив може бути зроблено як дією, так і бездіяльністю, він може бути фізичним або психічним. І те, і інше в процесі розслідування припустимі лише в чітко обумовлених законом межах [161, 37].

В.О. Коновалова вказує, що сутність психологічного впливу визначається комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особистості свідка, обвинуваченого, підозрюваного і вибором найбільше ефективних прийомів виконання слідчої дії [162, 102]. Н.І. Порубов відзначає, що психічний вплив на допитуваного має полягати у створенні найбільш сприятливих умов для психічних процесів і прояви позитивних психічних властивостей особистості у створенні для допитуваного ситуацій, що дозволяють одержувати від нього правдиві показання. [163, 53].

Слід розрізняти поняття “психічного впливу” і “психологічного

впливу”, що мають свої семантичні відтінки й іноді використовуються як взаємозамінні.

Чітко кажучи, будь-який не фізичний вплив однієї особистості на іншу, ознаки процесу або кінцевий результат котрого можливо виявити, є психічним. Психологічний вплив - навмисне, цілеспрямоване втручання в процеси психічного відбитка дійсності іншої людини на відміну від психічного, що може відбуватися і без вираженого бажання суб'єкта, що впливає, і навіть у його відсутність. Воно довільне, вольове, як правило, методично підготовлене, часто інструментально оснащене, результати його очікуються і прогнозуються. Ми погоджуємося з тим, що саме таким і має бути психологічний вплив співробітника правоохоронних органів. [164, 378-379].

Ю.В. Чуфаровський відзначає, що при здійсненні дізнання і слідства знаходять застосування найрізноманітніші методи і засоби впливу. Одна з цілей дізнання і слідства - вплив на осіб, які вчинили злочин, на осіб, які можуть учинити злочин, - досягається різноманітними методами, у тому числі і методами психологічного впливу. Сутність їх полягає в спонуканні об'єкта приймати нав'язану йому ідею або організовувати свою поведінку в потрібному для правоохоронних органів напрямку. [165, 106].

Психологічний вплив може бути за характером – простим і складним; за кількістю осіб – індивідуальним і спрямованим на декількох осіб, наприклад, при очній ставці; за кількістю впливаючих осіб - одноособовим і груповим, наприклад, при перехресному допиті; за часом – до початку, під час і після закінчення слідчої дії; за технічною оснащеністю – із застосуванням технічних засобів і без застосування; за особами – вплив на свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, експертів. Він може бути первинним, повторним, додатковим, правомірним і неправомірним. Нарешті, вплив може бути ненасильницьким і насильницьким. [166, 177-179].

В. Ю. Шепитько класифікує види психологічних впливів, що робляться слідчим, по таких основах:

- за цільовою спрямованістю (спрямований на діагностику психічного стану обвинуваченого, свідка або потерпілого; сприятливі активізації дій окремих учасників кримінального судочинства; зміна передбачуваної поведінки і позиції суб'єкта спілкування; маючи на меті сприяти одержанню інформації; володіючи виховною спрямованістю);
- за способом здійснення (вербальний або невербальний);
- за інтенсивністю (насиченість емоціями, тривалість, стислість);
- за складністю (психічно слабкий або із сильною фіксацією);
- за інформаційно-пізнавальним призначенням (спонукаючий,

стимулюючий, примушуючий, коригуючий).

Вплив із боку слідчого на учасників досудового слідства можна спостерігати практично при будь-якій слідчій дії (обшук, виїмка, очна ставка, відтворення обстановки й обставин події, пред'явлення для впізнання та ін.). Так перед початком обшуку слідчий, як відомо, зобов'язаний запропонувати видати добровільно предмети і документи. Виконуючи цю вимогу закону, слідчий справляє певний психологічний вплив на обшукуваного і членів його сім'ї з тим, щоб спонукати їх до видачі шуканих об'єктів. У цих випадках слідчому необхідно враховувати і правильно використовувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники психологічного впливу. Об'єктивними чинниками можуть бути: наявність у слідчого достатньо переконливих даних про наявність шуканого в приміщенні, затримання особи на гарячому; затримання співучасників злочину; наявність достатньо ефективних науково-технічних засобів і пошукової криміналістичної техніки. До суб'єктивних чинників належать: психічні властивості особи, яка обшукується, її темперамент, погляди і переконання, а також взаємовідносини, що укладаються, із слідчим. Але найбільший вплив учасники можуть відчувати в ході проведення допиту. Причому, як відзначає В.П. Бахін, про психологічний вплив звичайно говорять щодо конфліктних ситуацій. Проте психологічний вплив є обов'язковим елементом спілкування і завжди є присутнім при проведенні слідчих дій, а не тільки у випадку протидії (наприклад, прийоми впливу з метою надання допомоги у відтворенні забутого).

Значна частина роботи слідчого в справі зводиться до збору доказів, джерелами яких є показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених. Ці докази можуть бути отримані тільки в ході допитів відповідних учасників кримінального процесу. Про значення і важливість цієї слідчої дії писали багато вчених-юристів. “Формальне, зневажливе ставлення до допиту цілком неприпустиме навіть по тих справах, де добре показані цікаві для слідчого факти” [167, 225]. Сутність будь-якого допиту полягає в одержанні особою, яка допитується, безпосередньо від допитуваного відомостей про певні обставини, що мають значення для встановлення істини в справі. Розглядаючи допит із погляду психології, можна вважати його специфічною формою спілкування між тим, хто допитує, і допитуваним. Спілкування людини з навколишньою дійсністю здійснюється шляхом складних психологічних процесів, що проходять на свідомому і підсвідомому рівнях. При взаємодії людей відзначається вплив на їхню психіку певної інформації. Ця інформація може бути позитивною, нейтральною, негативною і навіть агресивною. Під час допиту між учасниками відбува-

ється специфічне сприйняття, вивчення й осмислювання інформації, що проходить по таких етапах:

- витребування допитуваним інформації від допитуваного;
- осмислене усвідомлення допитуваним затребуваної від нього слідчим інформації, опрацювання цієї інформації і конструювання її в словесну форму;
- передача допитуваним слідчому інформації в сконструйованій ним формі;
- одержання слідчим інформації від допитуваного, осмислення цієї інформації;
- фіксування слідчим отриманої інформації в пам'яті і фіксація її в протоколі допиту.

Але для того, щоб ця схема “працювала”, необхідно, щоб інформація, що виходить від слідчого, мала зворотний зв'язок, тобто давала можливість оцінити її вплив на допитуваного. Оцінка результатів відбувається шляхом аналізу слідчим відповідей або поведінки останнього. Адже психіка допитуваного, на відміну від психіки слідчого характеризується, за рідкісним винятком, наступними рисами:

- пряма або непряма зацікавленість у вирішенні справи;
- стан страху перед можливим покаранням;
- стан моральної пригніченості;
- свідомість, що правильні пояснення, показання можуть за певних обставин заподіяти йому шкоду;
- недовіра до органів слідства;
- підвищена дратівливість, схвильованість, а іноді і нервові потрясіння, близьке до стану афекту;
- крайня сторожкість, загострення уваги (самоконтроль).

Допитуваний обмірковує відповідь не тільки з погляду поставленого слідчим завдання, але й з погляду своїх “внутрішніх умов”, тобто своїх особливостей мислення. При активному ж впливі на психіку допитуваного спрацьовує так званий психологічний захист, тобто спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Функцією захисту є “огороження” сфери свідомості від негативних конфліктів, переживань, що травмують особистість. Вона виступає як одне з проявів взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем.

Для подолання цього захисту слідчий повинен застосувати певні дії, що в різних джерелах мають різні назви: психологічна погроза, психологічний тиск, психологічна атака та ін.

Безумовно, що, проводячи допит, слідчий ставить за мету одер-

жання від допитуваної особи правдивих показань, достовірність яких може бути перевірена і підтверджена в подальшому іншими доказами й іншими матеріалами справи. Цілі і бажання іншої сторони не завжди сприяють виконанню завдань слідчого. Причому ця протидія може бути як усвідомлена, так і мимовільна. Припустимо, що підозрюваний, бажаючи уникнути викриття у вчиненні злочину, умисно називає інший колір одягу, у якому був одягнений у визначений день. Один свідок може з почуття особистої неприязні дати явно недостовірності відомості про колір одягу підозрюваного. Інший свідок, що страждає дальтонізмом, може повідомити для нього правдиві, але недостовірні зведення про колір одягу підозрюваного, а третій, знаючи істину, - узагалі побоїться давати такі свідчення через страх можливої фізичної розправи з боку підозрюваного. Тому слідчий не завжди досягає тієї мети, що ставить перед черговим допитом. Для одержання достовірних показань слідчим при допиті використовуються різноманітні тактичні прийоми впливу на допитуваного. Правильний вибір їх залежить як від особистості, так і процесуального положення допитуваної особи. Р.С. Белкін писав, що за формою зовнішнього вираження вплив може бути фізичним і психічним. Правомірність фізичного впливу, спрямованого на об'єкти неживої природи, визначити порівняно нескладно. Більш складно і неоднозначно вирішується питання про психічний вплив.

Але оскільки всякий допит передбачає людське спілкування, сполучене з впливом однієї особи на іншу, то існують моральні й етичні критерії впливу слідчого на допитуваних осіб, що не залежать від особистих якостей і процесуального положення допитуваних.

Насамперед, і це передбачено ст. 22 КПК України, неприпустимо впливати на допитуваних осіб шляхом насильства, погроз і інших незаконних засобів з метою одержання від них “вігідних” слідству показань. До інших незаконних заходів впливу на допитуваного можна віднести: обман, обіцянку звільнити від заслуженої кримінальної відповідальності або пом'якшити покарання, зміну запобіжного заходу на більш м'який або більш суворий, дозволити побачення з рідними або надати від них передачу, дуже тривалий, виснажливий допит, найчастіше декількома слідчими одночасно, використання хворобливого стану допитуваного, у тому числі обіцянка наркоманам видати порцію наркотику в період так званої “ломки”; демонстрація під час допиту, ніби випадково, предметів, що можуть бути сприйняті допитуваними як знаряддя можливого катування або залишення на відному місці закривавленого одягу інших осіб. М.І. Енікєєв до прийомів психічного насильства відносить: підказки і наводячи запитання, по-

грози, необґрунтовані обіцянки, маніпуляцію помилковою інформацією, використання низинних спонукувань [168, 372]. Докази, добути таким шляхом, не законні і не мають доказової сили. Але крім того, подібні методи впливу на людину аморальні і неприйнятні в етиці людського спілкування.

Сьогодні, розглядаючи питання правомірності психологічного впливу, говорять не тільки про якісний, але й про кількісний підхід. Сучасні розробки в галузі психології, комп'ютеризація цієї царини знань дозволяють застосувати кількісний метод для вирішення цього завдання. Найбільш перспективним, як відзначає Н.С. Туренко, є підхід, розроблений Дж. Келлі, реалізований ним у вигляді репертуарних решіток. Даний метод дозволяє уявити особистість (підслідного) у вигляді ієрархічної системи конструктів. З позиції Дж. Келлі конструкт – це особливий суб'єктивний засіб, створений (сконструйований) самою людиною, перевірений ним на практиці, що допомагає йому сприймати і розуміти (конструювати) навколишню дійсність, прогнозувати й оцінювати події в найзагальнішому вигляді. Конструкт – це спосіб поведінки. На основі цієї структури можна побудувати вірогідні моделі поведінки особистості на допиті, зробити висновки про тип особистості, рефлексивності, гнучкості або ригідності його мислення, а також про характерологічні якості: агресивності, конфліктності поведінки, усталеності або нестійкості до стресів, з'ясувати реакцію на зненацька виникаючу складну обставину. Тим самим вирішуються деякі завдання, що виникають під час підготовки і проведення допиту, що передбачають справляння психологічного впливу [169, 113].

Застосування методик для визначення кількісних критеріїв допустимості психологічного впливу дозволить вирішити такі завдання, як: визначення критеріїв допустимості психологічного впливу на допитувану особу з урахуванням її психологічних особливостей, що дозволить установити: чи було зроблено на особу якийсь психологічний тиск, чи могла вона об'єктивно оцінювати ситуацію й усвідомлювати свої слова, вчинки, дії; оцінку динаміки психологічного стану допитуваної особи в плані всього слідства, що дозволить вибрати оптимальну тактику проведення слідчих дій.

Є й інші аспекти впливу слідчого на допитуваних осіб, що мають свою моральну й етичну сторони, що не впливають на доказову силу встановлених у ході допиту фактичних даних. Відповідно до вимог ст. 167 КПК України слідчий перед допитом попереджає свідка про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і завідомо помилкових показань. Кримінальне законодавство (ст.ст. 384,

385 КК України) вказує, що за вчинення такого роду злочинів проти правосуддя відповідальності підлягають усі громадяни, які достигли 16-річного віку. Інших винятків законом не передбачено. Тому нагадування слідчим у ході допиту про можливу загрозу кримінального покарання з метою відповідного впливу на допитуваного цілком відповідає нормам закону.

Криміналістикою розроблено тактичні прийоми психологічного впливу, спрямовані на викриття допитуваного в неправді. Їх можна розділити на три групи:

- прийоми емоційного впливу;
- прийоми логічного впливу;
- прийоми, спрямовані на створення ситуації, розрахованої на неправильну оцінку її допитуваним, що об'єктивно призводить до його викриття.

До прийомів емоційного впливу належать: переконання в неправильності даної позиції; роз'яснення правових наслідків давання помилкових показань; роз'яснення шкідливих наслідків помилкових показань для близьких допитуваному осіб із числа потерпілих, підозрюваних, обвинувачених; вплив на позитивні сторони особистості допитуваного – почуття власної гідності, шляхетність.

Прийоми емоційного впливу на особу, яка дає помилкові свідчення підозрюваного або обвинуваченого можна сформулювати в такий спосіб: спонукання до розкаяння і щирого визнання шляхом роз'яснення як шкідливих наслідків заперечення і неправди, так і сприятливих наслідків визнання своєї провини й активного сприяння розслідуванню; вплив на позитивні сторони особистості, використання його уподобань, захоплення, його високої фахової майстерності і турботи про зберігання свого фахового авторитету; використання чинника раптовості шляхом постановки несподіваних запитань у ситуації, коли допитуваний таких запитань не очікує, внутрішньо мобілізувався, заспокоєний безпечним із його точки зору змістом і напрямком допиту.

Прийоми логічного впливу призначені для переконання в неспроможності зайнятої допитуваним позиції, демонстрації невідповідності його показань дійсності.

М. І. Єнікєєв і Е.А.Черних говорять про прийоми не психологічного, а психічного впливу і розділяють їх на три групи: 1) прийоми, що сприяють розпізнанню хибності показань; 2) прийоми подолання неправди й одержання правдивих показань; 3) прийоми надання мнемічної допомоги. Усередині цих груп ними пропонується додаткова класифікація. Так прийоми психічного впливу на протидіючу особу з метою зміни її позиції й одержання правдивих показань підрозділя-

ються на підгрупи: прийоми, засновані на використанні окремих психологічних якостей особистості допитуваного; прийоми, засновані на довірі допитуваного слідчому; прийоми допитуваного про наявність значної достовірної доказової інформації; прийоми підвищеної емоційної насиченості, пов'язані з пред'явленням несподіваної інформації, що викликають гострі емоційно-вольові стани [170, 37-38].

Істотним чинником здійснення психологічного впливу в слідчій практиці є емпатія, тобто відносно точне відтворення (репродукція) людиною у власній психіці тих психічних явищ, що властиві цій особі і виражаються нею зовні. Отже, у процесі справлення психологічного впливу той, хто впливає, спроможний за допомогою емпатії пізнати, відчути й оцінити істотні особливості внутрішнього світу об'єкта, впливати, спрогнозувати його поведінку й на основі більш поглибленого пізнання об'єкта адекватно коригувати здійснюваний вплив. У ході емпатичного впливу слідчий повинен цілеспрямовано активізувати прояв емпатії також і в допитуваного, із тим, щоб викликати в нього таку емпатійну реакцію стосовно себе або до змісту власного впливу, що відповідала би цілям того, хто впливає, була б “вигідна” йому.

Як родова ознака психологічного впливу поняття “вплив” фіксує факт причинно-наслідкового породження одною системою певних змін у іншій системі. Щодо емпатичного впливу такими змінами є: формована в допитуваного емпатійна уява (як відбиток параметрів внутрішнього світу, що впливає: його настрої, відношення, думок, мотивації і т.п.) і особисто опосередкована діюча реакція, реагування на нього.

Важливим у плані впливу на допитуваних осіб є й саме поведінка слідчого під час допиту, зовнішній прояв його відношення до співрозмовника. Багато прийомів впливу пов'язані з явищем “іміджу” - формуванням визначених “уяви слідчого” і “уяви його дій” у свідомості протидіючої особи. Слідчий повинний рефлексувати реакції підслідної особи у відношенні своїх дій і запропонованих доказів, усувати все те, що може призвести хоча б до тимчасового успіху протидії, до зміцнення установки на заперечування, утримуватися від взаємодії з підслідним у тактично не вигідних ситуаціях. Грубість, хамство, відсутність інтересу до особистості, допущення приниження людської гідності, зайвий підвищений інтерес до “пікантних подробиць особистого життя” й інші форми прояву особистої невихованості і відсутності розуміння з боку слідчого, безумовно, чинять найнегативніший вплив на допитуваного, що також негативно позначиться на результатах допиту.

Потрібно враховувати й те, що своїм поведінням під час допиту слідчий може мимоволі вплинути на допитуваного. Так підвищений інтерес до якоїсь частини показань, переривання викладу показань у якійсь частині, що на думку слідчого, не істотна, може стати чинником навіювання. Допитуваний, бажаючи “сподобатися” слідчому, “виправдати його довіру”, може почати давати показання в тому напрямку, що мимоволі підказані тим, хто допитує, а не так, як він сприймав реальну обстановку сам.

С. Антипова відзначає, що при виборі прийомів психологічного впливу слідчого особлива обережність і увага повинні бути виявлені до учасників досудового слідства, що страждають фізичними і психічними вадами. Відомо, що психофізичні особливості погано впливають на формування особистості, обмежують її життєві інтереси і потреби. Люди з дефектами психіки, як правило, уразливі, часто замикаються в собі і своїх переживаннях. Незначне зауваження, підкреслений штрих можуть стати причиною виникнення психологічного бар'єра у взаємовідносинах зі слідчим. Усе це необхідно враховувати слідчому при підготовці до проведення тієї або іншої слідчої дії, особливо при виборі прийомів і засобів впливу на конкретного учасника. [171, 56].

Я. Ю. Кондратьєв відзначає, що не може бути якихось загальних рекомендацій і рецептів, який саме метод психологічного впливу необхідно використовувати в даній ситуації або ж які методи найбільш підходять для даної особи. Коли мова йде про психологічний вплив, то маються на увазі, насамперед, загальні правила і принципи застосування конкретних методів і окремі найбільш загальні питання щодо механізмів впливу[172, 162].

Ми поділяємо точку зору Ю.В. Чуфаровського, що існує ряд принципів, без попереднього врахування яких мета впливу в процесі здійснення слідства не може бути досягнута. До таких принципів можна віднести:

- здійснення впливу з урахуванням конкретних особливостей особистості;
- знання загальних закономірностей психіки людини й її розвиток;
- планування і прогнозування процесу впливу, його елементів, оберненої реакції особи, на яку впливають;
- обов'язкове стимулювання позитивно сприйнятого впливу;
- обмеження впливу процесуальними повноваженнями і недопущення порушення прав осіб, на яких впливають;
- виявлення й урахування всієї структури впливу на дану особистість;
- обов'язкове врахування зовнішніх умов впливу;

- урахування сукупності конкретних фактів, обставин, що є базою для виникнення визначеної спрямованості розумових процесів у особи, на яку здійснюється вплив;

- забезпечення психічної активності особи, на яку спрямований вплив;

- планування слідчим не тільки процесу та результатів, але й самого впливу. [173, 159-160].

Так дотримання першого із зазначених принципів припускає обов'язковий індивідуальний підхід при здійсненні психологічного впливу з урахуванням індивідуальних особливостей особистості, своєрідності умов формування цих особливостей, маневрування інформацією, спрямованою на виявлення поінформованості конкретної особи про злочинну дію. Відносно осіб - об'єктів психологічного впливу процес вивчення їхніх особистих властивостей здійснюється не тільки ретроспективно й опосередковано через інші джерела інформації, але і шляхом їхнього безпосереднього вивчення слідчим під час допитів, виробництва інших слідчих та інших дій.

Приймаючи рішення про вибір конкретного прийому психологічного впливу, слідчому необхідно враховувати й сам механізм такого впливу на учасників кримінального судочинства. При цьому важливе значення мають такі складові механізму психологічного впливу як:

- особливості особистості - тобто достатній розвиток пізнавальної, емоційної та вольової сфер, спроможність діагностувати індивідуальні особливості й емоційний стан партнера по спілкуванню, знання й уміння вибирати необхідний метод впливу і грамотно його застосовувати;

- специфіка об'єкта впливу як конкретної соціальної одиниці (підозрюваного, обвинувачуваного, свідка, потерпілого);

- особливості каналу проходження стимулів від суб'єкта до об'єкта й реалізації обраного методу, тобто вміння розпізнавати і впливати на психологічні бар'єри, що виникають у процесі психологічного впливу;

- прогнозування можливих змін і наслідків застосування обраного методу і корекція подальших кроків [172, 163].

У цьому плані В. І. Левонець відзначає, що припустимий тактичний вплив на процесуального партнера може здійснюватися по декількох каналах: інтелектуальному (за рахунок завантаження контактоформуючою інформацією); емоційному (за рахунок посилення бажаних і ослаблення небажаних емоцій партнера); вольовому (за рахунок порушення і посилення вольових зусиль партнера для виконання бажаної дії-бездіяльності у визначеній сфері діяльності). [174, 75]

Межі допустимості тактичних прийомів, що мають за мету надан-

ня впливу на учасників кримінального судочинства при проведенні слідчих дій, деякою мірою і загалом визначені кримінально-процесуальним законом, що забороняє домагатися показань обвинувачуваного й інших, які беруть участь у справі, осіб шляхом насильства, погроз і інших незаконних заходів.

Важливим, на наш погляд, є положення, висловлене М.П. Хайдуковим, що вибір слідчим прийомів і засобів психологічного впливу повинний ґрунтуватися на рефлексивних міркуваннях і рефлексивно-му керуванні з дотриманням необхідного такту стосовно учасника слідчої дії. При цьому слідчий такт - це відповідна цілям і задачам правосуддя соціально-психологічна сторона поведінки слідчого при спілкуванні з учасниками судочинства з урахуванням їх вікових і індивідуальних особливостей, поваги їхньої гідності й розуміння їхнього психічного стану, із постійним дотриманням почуття міри і фахового етикету.

Як відомо, процес установлення психологічного контакту слідчого з учасниками слідчої дії ґрунтується на комунікативному поведінці слідчого, порушенні їм інтересу й активності до допиту осіб, а також подоланні негативної позиції (негативного відношення) допитуваного. Подолання такої негативної позиції допитуваного досягається слідчим за допомогою використовуваного ним психологічного впливу. І такий вплив повинний бути правомірним, у протилежному випадку може, та й повинна, йти мова не про вплив, а про насильство, що може призвести до порушення прав учасника кримінального процесу і, врешті, до порушення законності з усіма наслідками, що випливають. Психологічний вплив, якщо він застосовується протиправно, може призвести до негативних наслідків, про що свідчить багата практика правоохоронних і правозастосовних органів. Психологічний вплив, зокрема при допиті осіб по кримінальних справах, полягає в наданні впливу на психіку допитуваного з метою спонукання його до визначеної поведінки і воно може здійснюватися шляхом примусу або іншого психологічного впливу і бути законним або незаконним. Так І.Л. Петрухін зазначає, що психічний примус є цілеспрямованим впливом на інтелектуальну, емоційну і вольову сфери людини з метою змусити його виконати що-небудь у супереччя своїй волі. [175, 194-197].

Особливо велике значення сьогодні мають кримінально-процесуальні і криміналістичні аспекти проблеми духовної недоторканності. Де межа між правомірним впливом і психічним насильством? З цього приводу М.І. Енікєєв відзначає, що від засобів і прийомів неправомірного психічного насильства, пов'язаних із домаганням потрібних слідчому показань, варто відрізняти правомірні прийоми

психічного впливу. Більше того, підкреслює він, ефективне застосування засобів і прийомів морального психічного впливу - основа тактичної майстерності слідчого. Прийом психічного впливу - це вплив на протидіючу слідчому особу шляхом створення такої ситуації, в якій виявляється прихована інформація всупереч її бажанню. Так тактично цілеспрямована система питань може виявити, всупереч бажанню допитуваного, такі факти і деталі, що відомі тільки особі, причетній до вчинення злочину [176, 373].

Актуальним і широко обговорюваним у юридичній літературі є питання психологічного насильства з боку робітників правоохоронних органів по відношенню до осіб, які потрапили під їхню увагу. Особливо гостро це питання стоїть відносно психологічного насильства з боку слідчого. Експерти в області юридичної психології підкреслюють, що психологічне насильство (погроза в тому числі) спрямоване на створення в особи такого психологічного стану, що обмежує, звужує свободу формування волі на етапі вироблення рішення. При психологічному насильстві спроможність до вольового керування своїм поведінням безпосередньо не деформована, але порушується спроможність до вільного, усвідомленого ухвалення рішення, до вільного вибору мети дії. Про відмежування психічного впливу від насильства говорив і Р.С. Белкін, коли підтверджував, що психічний вплив повинен носити виборчий характер, не обмежувати прав особи-стосі і свободи вибору нею лінії поведінки [177, 37].

Нам здається, що при впливі у допитуваного є варіант вибору своєї поведінки, а при психічному насильстві (примусі) такого немає. Психічний вплив припускає намір вплинути з метою спонукання до визначеної поведінки. Це може бути метод викриття, переконання, прикладу. Психічне насильство - це цілеспрямований вплив на інтелектуальну, емоційну і вольову сфери людини з метою змусити її виконати що-небудь усупереч своїй волі. Нерідко всупереч вимогам Закону використовується і психічна погроза. Погроза - це передбачення людиною можливих небезпечних наслідків ситуації, що впливає на нього. У результаті виникає стан психічної напруженості, а єдиний засіб зняти її полягає в підтриманні особою нав'язуваної їй поведінки. Передбачувані наслідки мають бути настільки значимими, щоб людина віддала перевагу прийняти нав'язану їй ситуацію як єдиний засіб позбутися насильства і погроз.

Серед різноманітних засобів психологічного примусу можна виділити: незаконні погрози, обман, шантаж, що взагалі не повинні мати місця в кримінальному судочинстві. У той же час, у кримінальному судочинстві зустрічається психологічний примус, який застосовується

слідчим із дозволу законодавця, коли окремі учасники кримінального процесу не бажають (незалежно від конкретних причин і обставин) добровільно виконати передбачені законом свої обов'язки. Такий психологічний примус у рамках кримінального судочинства можливий лише у формі доведення до допитуваного свідка санкцій кримінально-процесуальної норми, що містить погрозу примусового виконання їм своїх процесуальних обов'язків.

Правомірний психологічний вплив слідчого з метою подолання негативної позиції допитуваної особи (обвинувачуваного, підозрюваного, свідка) здійснюється в ході спілкування з ним шляхом використання (доведення) до свідомості допитуваного протиріч у його показаннях з тієї самої обставини (питання), протиріч його показань з іншими доказами в справі, встановлення й усунення причин помилкових показань, стимулювання особистих позитивних рис допитуваного. При допиті свідків, що мають внутрішню установку на неправду, доцільно застосовувати психологічний вплив, спрямований на руйнування (придушення) цієї установки і на одержання від нього правдивих показань. Для досягнення такої мети можна використовувати ряд тактичних прийомів:

- формування контакту слідчого з допитуваним;
- аналіз показань у процесі допиту з метою встановлення їхньої достовірності, правдивості, повноти і позиції допитуваного;
- психологічний вплив у процесі допиту, безпосередньо спрямований на подолання установки на неправду і на одержання правдивих показань.

Допустимість тих або інших тактичних прийомів з етичної точки зору визначає їхня відповідність вимогам того, що такі прийоми не повинні принижувати честь і гідність обвинувачуваного, підозрюваного; впливати на позицію невинного, спонукати до визнання себе винним; сприяти обмові невинних або “перерозподілу” ступеня провини серед співучасників із порушенням реального її співвідношення; ґрунтуватися на повідомлених слідчому явно помилкових даних [178, 282-284].

При психологічному впливі на підозрюваного, обвинувачуваного важливе значення має використання чинника раптовості. Так, наприклад, із моменту раптової затримки, особливо взяття “на гарячому”, підозрюваний потрапляє в екстремальну ситуацію, що викликає в його психіці інтенсивний емоційний стрес. У такому стані відбувається дезорганізація діяльності деяких психофізіологічних функцій і людина, зазнаючи сильної нервової напруги, припускає алогічні дії. Уся її увага зосереджується на вилучених у неї предметах, а орієнтований

рефлекс спрямований на вишукування виходу з положення, що створилося. У такій ситуації слідчому дуже важливо не дати можливості підозрюваному швидко вийти зі стана стресу, а навпаки - методично і неухильно посилювати його. Наступальні дії слідчого будуть жадати від підозрюваного додаткових витрат нервової енергії, мобілізації всіх її резервів. У результаті підозрюваний із фази опору поступово, але неминуче перейде у фазу психологічного виснаження.

Така тактика забезпечується поетапним застосуванням прийомів і методів психологічного впливу. На першому етапі - через якийсь час після захоплення“ на гарячому” підозрюваний дещо заспокоюється, зосереджується, знаходить спроможність орієнтуватися в сформованій несприятливій обстановці, проте цілком стрес у нього не проходить. Він розуміє, що необхідно вжити заходів або для повного порятунку від покарання, що загрожує, або для максимального його пом'якшення. На даному етапі підозрюваний, звичайно, переходить до тактики відмови від своїх показань, зроблених на початку допиту. У такому випадку слідчий повинний спробувати викрити підозрюваного на протиріччях у його свідченнях. Другий етап психологічного впливу починається з пред'явлення доказів по мірі наростання їхньої сили, що викривають підозрюваного. Тим самим слідчий активно впливає на пам'ять і уяву підозрюваного.

Зізнаючись у скоєному злочині, допитуваний відчуває значну психологічну напругу, оскільки в його уяві репродукуються картини минулих злочинів. Емоційна окраса цих картин-спогадів у міру розвитку теми стає більш яскравою і періодично призводить до афектації, що раніше придушувалася у свідомості підозрюваного (із часом частина негативних почуттів перейшла до області підсвідомого: про щось він перестав згадувати і думати, з чимось погодився, щось згладилося в його пам'яті). У зненацька сформованих екстремальних умовах усе раніше приглушене, “задавлене” спливає в пам'яті, витісняється з підсвідомості - у результаті посилюється стан стресу.

На такому етапі виникле у процесі допиту психологічне навантаження зростає ще більш, коли слідчий задає питання щодо співучасників. Допитуваний усвідомлює, що, давши показання, він тим самим остаточно позбавляється можливості відступити, тому це також не дає йому можливості вийти зі стана стресу і ще більше посилює в ньому напружене почуття тривоги. На четвертому етапі психологічного впливу слідчий повинний розпочати заходи до того, щоб підозрюваний покався у вчиненому. У таких випадках у плані психологічного впливу доцільно використовувати тактику “роздвоєного сприйняття”, суть якого в проведенні допиту “поганим” і “гарним” слідчим. Пер-

ший веде допит у жорсткій, вольовій, безкомпромісній формі, посилюючи стресовий стан, а другий, навпаки, дотримується м'якої лінії, створює видимість участі і навіть деякого співчуття і тим самим дещо спадає нервова напруга. Якщо виникає сумнів у щирості показань, варто продовжити інтенсивний психологічний вплив. При цьому слідчий повинен враховувати, що допитуваний, давши докладні показання і розкавшись, відчуває почуття психологічного полегшення (психокатарсис), у нього виникає ілюзія порятунку від дискомфортних нервових умов. Цим психологічним розслабленням і має скористатися слідчий, зненацька нагадавши допитуваному деякі фрагменти і подробиці його злочинної діяльності. Такий метод дозволить домогтися поглиблення стану депресії підозрюваного, змусить губитися в здогадках. У результаті підозрюваний ще більше стомлюється, витрачає резерви нервової системи.

Коли стане очевидним, що допитуваний морально зломлений, необхідно дати можливість розслабитися, припинивши допит і залишивши його наодинці зі своїми думками, а потім продовжити допит із відтінком співчуття. Звичайно, допитуваний жваво реагує на таку перерву в настрої. Проте не завжди такі прийоми психологічного впливу можуть бути застосовані в такій схемі. Багато що буде залежати від індивідуально-психологічних особливостей особистості допитуваного.

Одним із тактичних прийомів є використання стану емоційної напруженості свідка, викликаного незвичністю його положення в якості допитуваного в зв'язку зі злочином і усвідомленням ним своєї відповідальності за показання. Як вірно відзначає А.Н.Васильєв, така емоційна напруженість може в одних випадках відіграти негативну роль, а в інших – позитивну. Свідки, які за натурою є боязкими, сором'язливими, сильно хвилюються на допиті, доцільно заспокоїти, допомогти їм обвикнутися, увійти в “колію допиту” і в стан “щиросердечної рівноваги”. З ними спочатку варто провести бесіди в межах анкетної частини допиту про справи сімейні, суспільні, що заспокоює такого свідка і сприяє атмосфері доброзичливості і діловитості [179, 95].

У той же час, слідчий повинен і сам підтримувати рівень помірної емоційної напруженості, що досягається уважним вислуховуванням показань свідка і своєчасного уточнення у випадках, якщо його показання в якийсь момент вступають у протиріччя з раніше даними. Свідок у такій ситуації відразу ж почуває такий контроль і, у більшості випадків, відповідально ставиться до своєї ролі і дає правдиві показання. Цим прийомом попереджаються завідомо неправдиві показання й тут діє принцип “краще випередити явно помилкові показання, ніж їх змінювати.” Якщо ж свідок дає явно помилкові показання, то

можна змусити його змінити показання шляхом питань, що уточнюють деталі відразу або після того, як він викладе цілком свою версію. До того ж і в такій ситуації можливе застосування різноманітних прийомів, що не суперечать кримінально-процесуальному законодавству.

У літературі і слідчій практиці існують такі поняття як “слідчі хитрощі” і “обман”. Вони не є ідентичними поняттями, оскільки відображають два різноманітні явища. Розкриваючи використання “слідчих хитрощів”, А.М.Ларін пропонує розуміти під ними спритність, мистецтво слідчого і відгороджує від поняття “слідчі хитрощі” засоби обману. На його думку, неприйняття для розслідування хитрощів у такому розумінні очевидно. Із цим не можна не погодитися, оскільки питання про співвідношення цілі і засобів для її досягнення є одним з основних у слідчій етиці, у кримінальному судочинстві й міжнародних стандартах про права людини.

На нашу думку, “слідча хитрість” повинна ґрунтуватися на позитивних якостях слідчого, його розумових можливостях, високому фаховому рівні. У такому значенні вона виступає як компонент індивідуальної майстерності слідчого. До засобів “слідчої хитрості” органічно включаються психологічні механізми: загальні - закономірності, сприйняття, пам'ять, мислення, промова; індивідуальні - склад і стереотип мислення, властиві протидіючій стороні, ступінь емоційності й інші психологічні особливості. Полегшують реалізацію “слідчої хитрості” такі особливості протидіючої слідчому стороні як легковірність, довірливість, занижена або завищена критичність, відсутність необхідних знань, надмірна підозрілість.

Питання використання психологічного впливу при проведенні тактичних прийомів, тактичних комбінацій у науках кримінально-процесуального права, криміналістиці, психології завжди були спірними, проблематичними. Так М.С. Строгович свого часу висловлював думку, що створення в обвинувачуваного перебільшеного уявлення про наявність у слідчого доказів, що обвинувачують, означає, що слідчим отримані докази, яких насправді немає, а, значить, допустити обман, неправду [180, 133].

Е.Ф. Горський, Д.П. Котов підкреслювали неприпустимість такого психологічного впливу, що обмежує або взагалі позбавляє особу можливості вибору лінії поведінки [181, 99]. Мабуть, такий підхід відомих учених визначався тим історичним періодом, в якому вони розробляли свою теорію.

Не можна не звернути увагу і погодитися з тим, що окремими криміналістами і психологами визначаються давно відомі прийоми допиту такими термінами, що, безумовно, створюють негативне ро-

зуміння суті самих прийомів. Так, наприклад, використання слідчим особливостей взаємовідносин учасників злочинної групи називається розпалом конфлікту, виявлення даних про злочин - пасткою, приховування інформації - дезінформацією, пред'явлення доказів - створенням напруженості й ін. Введення таких термінів не відповідає ні кримінальному процесу, ні криміналістиці і дає підстави для критики. До того ж така термінологія може створювати в молодих слідчих помилкове уявлення про призначення і цілі тактичних прийомів. І тому справедливо відзначає В.Е.Коновалова, що “психологічний вплив, трансформований у тактичний прийом, є засобом одержання доказової інформації” [182, 113].

На сьогодні питання психологічного забезпечення проведення тактичних прийомів, тактичних комбінацій не заперечується більшістю вчених. Важливо тільки, щоб при цьому слідчим використовував правомірний психологічний вплив на учасників кримінального судочинства і не було місця психологічному або психічному насильству і погрозам.

Необхідно відзначити, що в кримінально-процесуальному законодавстві не вживаються терміни “психічний” або “психологічний вплив” і не регламентується порядок їх застосування слідчим в інтересах встановлення істини у справі. Мова йде тільки про неприпустимість “насильства”, як фізичного, так і психічного.

Необхідно підкреслити, що в законі немає відповіді на питання, що таке “психологічне насильство”, а це не сприяє однаковому розумінню даного поняття. Так ч.3 ст.22 КПК України забороняється домагатися свідчень обвинувачуваного й інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз і інших незаконних мір. Проте в психологічному плані насильство, погроза можуть бути і правомірними. Попередження, наприклад, свідка про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань і за дачу явно неправдивих показань, природно, позбавляє допитуваного свободи вибору, що у психології трактується як насильство або погроза.

У зв'язку з цим, на нашу думку, вимоги ч.3 ст.22 КПК України не коректні, принаймні, відносно до ст.ст. 384, 385 КК України.

Законом припускаються й інші дії, що позбавляють особу свободи вибору: привід, затримання, обрання запобіжних заходів, обшук, виїмка - кожне з них може викликати порушення фізичного і психічного здоров'я, але ці види примусу передбачені законом.

У зв'язку з викладеним, на нашу думку, ч.3 ст.22 КПК України необхідно викласти в такій редакції: “Забороняється домагатися показань при допиті шляхом незаконних дій: приниження, образи, шляхом

катування, знущання, протиправного насильства і погроз”.

Вважаємо також, що цю частину ст.22 КПК України необхідно піддати психологічній експертизі для визначення конкретного переліку видів насильства і погроз, що варто було б віднести до незаконних, що дозволить поліпшити механізм дотримання прав учасників допиту [183, 179].

3.3. Ризик при прийнятті та реалізації рішень слідчого

Існує чимало професій, в яких діяльність людини пов'язана з визначеними елементами ризику. Такий ризик може стосуватися різноманітних сторін людської життєдіяльності: самого життя людини, його здоров'я, матеріального добробуту, службової кар'єри, соціального статусу, успішності й т. ін.

Статистика свідчить, що від 7% до 12% співробітників органів внутрішніх справ гинуть або одержують травми під час виконання службових обов'язків. При цьому за результатами опитувань визнаються потенційно екстремальними службові ситуації в таких підрозділах ОВС: слідство - 50%, міліції суспільної безпеки - 52%, кримінальної міліції - 60% і спеціальних підрозділів – 64% [184, 3]. У зв'язку з цим вивчення психології поведінки робітників ОВС у ситуаціях фахового ризику є частиною праксеології, що досліджує техніку протистояння, усяких видів боротьби, у тому числі й збройної, як науки про ефективну працю в різноманітних умовах, у тому числі й в умовах, що характеризуються протидією з боку злочинців.

На перший погляд, професія слідчого значно менше пов'язана з ризиком, ніж інші професії співробітників органів внутрішніх справ. Проте, на нашу думку, цифри статистики не завжди повною мірою й об'єктивно відбивають реальне положення справ. Ризик у слідчій діяльності існував, існує й буде існувати завжди. Слідчий, виконуючи свої функції, або зменшує, або збільшує ступінь ризику й уникнути його цілком неможливо. Це пов'язано з тим, що він діє в умовах протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб, дефіциту часу, ресурсів, інформаційної неповноти, що не дозволяють завжди прийняти всебічне зважене рішення. Такі умови фахової діяльності слідчого ускладнюють прийняття і реалізацію їм тактичних рішень, що у визначених ситуаціях може бути пов'язане з ризиком.

Вивченню криміналістичних питань природи ризику, меж допустимості ризику при розслідуванні кримінальних справ, виміру ступеня ризику і його тактичного використання слідчим приділили свою

увагу відомі криміналісти: Р.С. Белкін, І.Ф. Герасимов, Н. Л. Гранат, Л. Я. Драпкін, А. В. Дулов, Г. А. Зорін, В. А. Образцов, А. Р. Ратінов, Н. А. Селіванов, В. Ю. Шепітько та інші. Проблема ця має свою давню історію, проте багато з поставлених питань, не зважаючи на зусилля вчених і практиків, не знайшли ще свого одностайного розуміння і вирішення.

Для з'ясування суті проблеми необхідно зупинитися на розкритті суті поняття “ризик”.

У словнику слово “ризик” пояснюється, як: “можлива небезпека, дія на вдачу, сподіваючись на щасливе завершення, прийняття на себе негативних наслідків, які можуть настати” [185, 672].

При такому трактуванні “ризик” розцінюється або як небезпечна умова, за якої виконується дія, діяльність, або ж як дії, що чиняться в умовах непевності. При цьому непевність тут може відноситися як до досягнення бажаної мети в даній дії, так і до можливості запобігання фізичної небезпеки при (або в результаті) його здійснення. Іноді сама фізична небезпека як наявність загрози життю або здоров'ю людини може виступати в якості мотиву вчинення окремих дій або заняття визначеною діяльністю, у тому числі й фаховою. У ряді випадків це носить характер бравади, напускної зневаги небезпекою з метою підняття власного престижу в очах оточуючих. Така поведінка характерніша особам молодшого віку, з несформованою та неvistояною психікою. Багато психологів схильність до ризику відносять до типово чоловічих рис, поряд із такими, як незалежність, наполегливість, домінантність, агресивність, самостійність, впевненість у собі, що визначають маскулинність особистості [186, 252-253].

Поведінка в раптово розвинутій життєнебезпечній ситуації багато в чому визначається станом страху, що певною мірою може розглядатися фізіологічно нормальною і навіть корисною, що сприяє екстремній мобілізації фізичної і психічної напруги, необхідної для самозбереження. Проте в цьому плані, як справедливо відзначає Ю.А. Александровський, “безстрашних” психічно нормальних людей, у звичайному розумінні цього поняття, не буває. Вся справа в проміжках часу, необхідних для подолання почуття розгубленості, прийняття раціонального рішення і початку дій. У підготовленої до екстремальної ситуації, компетентної людини це відбувається значно швидше, у цілком не підготовленої - розгубленість, що зберігається, визначає тривалу бездіяльність, метушливість і є найважливішим показником ризику розвитку психогенних психічних розладів [187, 190].

У психології найбільш поширеним тлумаченням “ризик” є розуміння його як ситуативної характеристики діяльності, що полягає в не-

певності її виходу і можливості несприятливих наслідків у випадку невдачі. Термін “ризик” розглядається в трьох взаємозалежних аспектах: а) міра очікуваного неблагополуччя при невдачі; б) дія, що загрожує суб'єкту збитком (утратою); в) вибір між варіантами дій: менш привабливим і більш привабливим, якщо вихід останнього проблематичний і пов'язаний із можливістю несприятливих наслідків [188, 344-345]

На думку А.Л. Савєнока, ризик характеризується рядом ознак, серед яких можна виділити непевність, альтернативність і суперечливість. Причинами непевненості можуть бути: кількість і якість інформації, випадок і протидія. Отже, ризик виникає в ситуації повної або відносної непевненості, коли існує можливість вибору. При цьому можливі наслідки відомі, але їх настання не безумовне. У такій ситуації дії розраховані на успіх, але кожний окремих результат не обов'язково може бути позитивним. Така ознака ризику, як альтернативність, прямо пов'язана з основними компонентами структури свободи: об'єктивною свободою, суб'єктивною свободою, системою прийнятих рішень і процесом реалізації прийнятого рішення. Вона припускає можливість вибору з двох або декількох варіантів, рішень, дій. Проте, здійснюючи вибір варіанта поведінки, особа не завжди має свободу волі. Досить часто необхідно здійснювати змушений вибір, і тут свобода особи певною мірою втрачається. Ця особливість повинна обов'язково враховуватися при правовій оцінці дій особи. Ризик є також суперечливим поняттям, тому що залежно від об'єктивних і суб'єктивних чинників уявлення про нього може істотно змінюватися. Людина, що зробила вибір: здійснювати ті або інші дії - може вважати її ризикованими, а іншими людьми вони можуть розцінюватися як обережні, позбавлені всякого ризику. [189, 89]

В юридичній психології “ризик” розуміється, як “дії співробітника правоохоронних органів, що характеризуються непевністю виходу і можливого настання несприятливих наслідків у випадку невдачі”. Ризик значно більше відноситься до особистої фахової безпеки й тому відзначають також, що при ухваленні рішення про ризик робітники враховують два основні чинники: можливість невдачі й обсяг невдачі, що відчувається як очікуваний збиток [190, 545].

У криміналістиці, відзначає Ю.І. Ільченко, “ризик” розуміється по-різному: і як ситуація, що загрожує провалом задумів слідчого, і як можливість настання негативних наслідків, і як допущення негативних наслідків при реалізації тактичного рішення, і як здійснення дій у проблемній ситуації, результат яких не є однозначним [191, 131].

Р.С. Белкін першим із криміналістів став уживати у криміналістичній літературі термін “тактичний ризик”, визначав його як “ситуа-

цію, що можливо загрожує провалом задуму слідчого при проведенні слідчої дії”, “можливість настання негативного результату або негативних наслідків при проведенні слідчої дії” і вказував, що він обов’язково повинний враховуватися при прийнятті тактичного рішення.

Г.А. Зорін пропонує розробку методів криміналістичної ризикології й розглядає криміналістичний ризик як неминучий і об’єктивний чинник діяльності слідчого, тому що він у силу свого положення включений у комунікативні зв’язки з учасниками карного процесу, які обрали злочин видом своєї ризикованої діяльності. Тому слідчий не має можливості ухилитися від форм діяльності з елементами ризику [192, 44]. Проводячи паралель між розумінням ризику в психології і тактичним ризиком, Г.А. Зорін виділяє три взаємозалежних значення останнього:

- ризик як міра очікуваного неблагополуччя при невдачі в діяльності;
- ризик як дія, так чи інакше погрожуюча слідчому тактичною поразкою, не використанням сприятливих можливостей сформованої слідчої ситуації;
- ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії (бездіяльності) [193, 26].

Аналіз правового аспекту ризику, відзначає В.А. Шамрай, ускладнюється тим, що в юридичній літературі і законодавстві термін “ризик” використовується для позначення різних правових явищ. Крім того, багатогранність цієї категорії, її різноманітні етимологічні значення викликають до життя сукупність численних і, найчастіше, суперечливих тлумачень ризику. Прихильники об’єктивної концепції ризику зводять зміст цього терміна, переважно, до можливої небезпеки; загрози благам; можливому збитку; явищам, що ведуть до матеріальних утрат. У рамках об’єктивної концепції пропонуються різноманітні тлумачення суті “ризiku”: одні під ризиком розуміють правову небезпечну дію або можливість небажаного випадку; інші - небезпеку виникнення несприятливих наслідків, щодо котрих невідомо, наступлять вони або ні, треті – визначені явища, настання яких веде до можливості матеріальних утрат [194, 126-127]

Водночас, в юридичній літературі, присвяченій фаховій діяльності по розслідуванню злочинів, розрізняють ризик криміналістичний, слідчий, тактичний, оперативний.

Криміналістичний ризик – це дія або бездіяльність із приводу розслідування злочину, спрямовані на ціль, обтяжену об’єктивною можливістю не досягнення суб’єктивно визначеною особою, що припускає альтернативний результат (вдача або невдача) [195, 7-8].

Слідчий ризик – це дії слідчого в екстремальних умовах, спрямо-

вані на одержання доказової інформації, що припускають протилежні за характером результати [196, 24].

В. Ю. Шепітько відзначає, що тактичний ризик – це здійснення слідчим або суддею діяльності в умовах можливого виникнення негативних наслідків. Він пов'язаний із його ситуаційною обумовленістю - об'єктивними чинниками (відсутністю або хибністю інформації, наявністю суперечливих даних, що знижують можливість прогнозу ходу розслідування або можливих ситуацій процесуальної дії). Велике значення для визначення того, чи має місце тактичний ризик і чи необхідний він, має слідча ситуація або ситуація слідчої дії [197, 29-30].

У криміналістичній літературі підкреслюється також необхідність дослідження й оперативного ризику, під яким розуміється ступінь очікуваної невдачі, обумовлений специфікою діяльності учасників ОРД [198, 77]. Наприклад, небезпека при проведенні операції по затриманню збройного злочинця, по впровадженню оперативного співробітника в злочинну групу, по проведенню інших конспіративних заходів.

В.П. Крошко визначає оперативний ризик як дії оперативного робітника в екстремальних ситуаціях, названих “ситуаціями фахового ризику” залежно від сформованої обстановки, що виступають як засіб досягнення цілі, спроба активного впливу на дану ситуацію й висуває припущення, що ефективність діяльності оперативного співробітника в таких ситуаціях знаходиться в залежності не тільки від об'єктивних чинників, що сприяють досягненню ним цілі в подібних ситуаціях або перешкоджають це зробити. Як видно, якість і ефективність праці будуть залежати і від чинників суб'єктивного характеру (чинників, що формують особистість оперативного робітника, його характер, мислення, почуття, волю і т.д.) [199, 112,120].

Г.А. Зорін, крім тактичного ризику, що має місце при виконанні слідчої дії, і ризику оперативно-пошукових дій, виділяє також: стратегічний ризик як ризик при розслідуванні справи в цілому; судовий ризик, що стосується якості і невдач судового розгляду; експертний ризик, що припускає ризиковані методики досліджень із можливою втратою шансів на встановлення істини експертним шляхом. До окремої категорії він відносить ризик, що має кримінально-правову спрямованість, що стосується кваліфікації злочину (наприклад, ризик перекваліфікації злочинних дій) і ризик, що має кримінально-процесуальну природу, що стосується неповного виконання норми кримінально-процесуального закону або неправильного її виконання.

Необхідно наголосити, що не тільки в криміналістиці, але й в інших науках ризик також розуміється неоднозначно і це свідчить про

різноманіття даного поняття. Водночас, абсолютна більшість дослідників сходяться в одному, що ризик має місце тільки в діяльності й є її специфічною особливістю. Як відомо, всяка дія людини – це, насамперед, вольова дія, тобто свідомий і цілеспрямований вплив людини на навколишній світ.

Якщо діяльність людини розуміється достатньо широко, то ризик може мати місце і при прийнятті тактичного рішення, навіть якщо в майбутньому воно і не реалізується, але так чи інакше впливає на всю діяльність.

Різноманітні тлумачення “ризик” при здійсненні діяльності об’єднують:

- наявність нечіткої обстановки на момент ухвалення рішення, непередбачуваних умов, відносної невпевненості, в яких необхідно діяти;
- неможливість за таких умов до кінця бути впевненим у результатах, у досягненні конкретних цілей;
- неможливість передбачити наслідки дій;
- необхідність оцінювати можливі наслідки, враховуючи можливість їх настання.

Тактичний ризик виражається в специфічній уяві дії або бездіяльності, спрямованої на досягнення цілей діяльності, реалізація котрих іншими шляхами і засобами, що виключають ризик, неможливі. Дуже часто ризиковані дії дозволяють досягти планованої цілі діяльності швидше і при мінімальних витратах.

Вважаємо, що ризик у діяльності осіб, що здійснюють розслідування злочинів, необхідно розглядати як різновид небезпеки у сформованій слідчій ситуації. Тому, на нашу думку, що ризик у діяльності слідчого - це таке положення, що об’єктивно існує в даний момент по розслідуваному злочину, що реально загрожує погіршенням стану розслідування, особам, його здійснюючим, або іншим учасникам слідчої діяльності.

Ю.І. Ільченко відзначає, що, оскільки тактичний ризик - категорія дійова, адекватним буде його розгляд у динаміці, у процесі. На індивідуальному рівні соціальні відношення взагалі і кримінально-процесуальні відношення, зокрема, виступають, насамперед, як процес, як ланцюжок загальних і приватних завдань, що слідчий вирішує відповідно до вимог закону й обставин. Причому більшість із них слідчий ставить сам. У кожному такому тактичному завданні з ризиком є три постійних елементи: 1) альтернативи - тактичні засоби, що потрібно визначити і вибрати; 2) сукупність припущень про можливу зміну даної слідчої ситуації в майбутньому; 3) сукупність можливих резуль-

татів, розпочатих слідчим дій або бездіяльності [150, 131].

Ми підтримуємо ці положення і думаємо, що тільки врахування й аналіз цих елементів веде до виправданого, необхідного ризику в діяльності слідчого.

З точки зору психології ризик може бути навмисним або ненавмисним, мотивованим або невмотивованим. Навмисний ризик буде в тому випадку, коли суб'єкт усвідомить можливість альтернативних наслідків і, незважаючи на це, обере ризикований варіант розслідування. Ненавмисний ризик - коли суб'єкт усвідомить ризикований характер своїх дій або бездіяльності, передбачить можливість настання негативних наслідків, але легковажно розраховує на їхнє своєчасне запобігання або не усвідомить ризикованості своїх дій, хоча як посадова особа повинен був усвідомлювати, міг і повинен був передбачити негативні наслідки.

Мотивований ризик, на думку Г.А. Зоріна, характеризується зваженістю аргументів ("за" і "проти" ризикованого рішення), тобто, що можна втратити і що виграти; прогнозуванням процесу і результатів можливих наслідків, багатоваріантністю можливих наслідків при наявності визначених чинників, що посилюють або послаблюють виникнення наслідків, що провокуються системоутворюючою метою; упевненістю слідчого в тому, що негативні наслідки будуть нейтралізовані. Невмотивований ризик характеризується ознаками, що є повною протилежністю ознакам мотивованого ризику. Більш того, у невмотивованому ризику відбивається композиція негативних рис людини.

У слідчій діяльності, як і у військовій справі ризик може бути і безрозсудним, тобто таким, коли починаються дії, засновані не на реальних можливостях, а які будуються в надії на щасливий випадок. У цьому випадку ризик переростає в авантюру. На відміну від нього усвідомлений ризик ґрунтується на реальній вірі в успіх.

У фаховій діяльності слідчого ризик виявляється в ході вирішення завдань, що виникають на різноманітних напрямках його роботи. Так при висуванні слідчої версії існує певна небезпека допущення помилки при виборі напрямку розслідування, висування помилкової версії, що призведе до невиправданої витрати сил, засобів і часу розслідування. При ухваленні рішення про порушення кримінальної справи існує ризик необґрунтованості даного рішення, прийняття його на основі недостатньо перевірених матеріалів, так і в передчасності або запізнілості порушення справи, що може призвести до тактичних помилок. Існує ризик пред'явлення обвинувачення, заснованого на обмові, самообмові, сфальсифікованих доказах, помилкових висновках експертизи і т. ін.

Ризик у прийнятті процесуальних рішень завжди пов'язаний із внутрішнім переконанням слідчого і може бути обумовлений інформаційною непевністю або недостатністю. Тому про ризик у діяльності слідчого можна говорити як про категорію інформаційну, так і психологічну.

Ми поділяємо точку зору В.Е. Богинського, що правильна оцінка можливого тактичного ризику залежить від ряду причин, до числа яких варто віднести особисті риси особи, що здійснює розслідування: досвід, спостережливість, спроможність і навички в оцінці зібраного матеріалу, а також уміння аналізувати і зіставляти типові ситуації, в яких виникає необхідність застосування тактичного ризику. Дана діяльність носить суб'єктивний характер, тому в досвідченого слідчого вона точніша, ніж у починаючого. От чому досвідчений слідчий у ряді випадків не усвідомлює як ризиковану ситуацію ту, що для недосвідченого загрожує провалом і виступає найвищою мірою екстремальної [196, 26].

Не можна не відзначити, що в розслідуванні кримінальної справи беруть активну участь не лише слідчий, а й інші особи: керівник слідчого підрозділу, старший слідчої групи або бригади при розслідуванні справи груповим методом, оперативні робітники, прокурор. У зв'язку з цим, дуже важливо знати, як впливає група на формування і прийняття слідчим ризикованого рішення. У цьому випадку необхідно враховувати так званий феномен “зсуву ризику”. Він полягає в більшій ризикованості групових рішень порівняно з індивідуальними. Група, як правило, обирає найризикованіший варіант із можливих і запропонованих рішень. Крім того, групове рішення залежить і від ролі, яку грає лідер, який бере на себе рішення й на якого група немов “списує” всю відповідальність. Проте підкреслимо, що в слідчій діяльності вся відповідальність за кінцевий результат завжди покладається на слідчого, як на особу, що має процесуальну самостійність.

Діяльність в умовах фахового ризику створює небезпеку як для самого слідчого, так і для інших учасників кримінального судочинства. Ці обставини обов'язково повинні враховуватися особою, яка веде розслідування в умовах тактичного ризику. А тому для слідчого надзвичайно важливою діловою рисою є вміння зважено ризикувати. Це означає, що слідчий повинен мати наукове розуміння фахового ризику взагалі й слідчого ризику зокрема. Слідчий, чия діяльність найбільшою мірою спирається на закон, повинен бачити законні межі й можливості свого фахового ризику і передбачати наслідки своїх ризикованих рішень.

Ефективність і реалізація сумісних тактичних рішень слідчого й

оперуповноваженого залежить і від їхньої готовності діяти в ризикованих ситуаціях.

Тут доречно аналогія. Так за даними американської психологічної асоціації під час Другої світової війни в небезпечних ситуаціях тільки 25% особового складу підрозділів активно й адекватно діяли на передовій під час бою, тобто тільки чверть особового складу була готова до небезпеки.

У процесі досліджень, проведених психологами, був визначений ряд закономірностей:

- 1) при високій готовності до ризику виявляється низька тенденція до нещасних випадків;

- 2) з віком готовність до ризику знижується;

- 3) у більш досвідчених співробітників готовність до ризику нижча, ніж у менш досвідчених;

- 4) на готовність до ризику істотно впливають і соціальні чинники. Так, якщо зневажають суб'єктом, то росте можливість здійснення ним ризикованих дій;

- 5) особи, в яких був “страх” перед небезпекою, частіше потрапляли в прикрі ситуації, ніж ті, хто були зорієнтовані на успіх у діяльності;

- 6) чим вище мотивація досягнення мети, тим нижче готовність до ризику.

Враховуючи те, що під час розкриття і розслідування злочинів без ризику не можливо обійтися, то готовність до ризику необхідно формувати як у навчальних закладах, так і регулярно в процесі практичної діяльності. Насамперед, для вирішення завдань, які стоять при прийнятті і реалізації сумісних тактичних рішень слідчого й оперуповноваженого. Вибір варіанта дії здійснюється при протиборстві різноманітних бажань. Ризик породжує і стан тривоги, а в окремих випадках, тривалих за часом, - неврози і психози. Стан небезпеки супроводжується відповідною психічною напруженістю, що є закономірною реакцією на загрозу. Адаптуючись, суб'єкт знаходиться в стані готовності до дії, наприклад, до затримання підозрюваного і т.п. Також він повинен бути готовий діяти і при виникненні ризикованих ситуацій. Нездатність знаходитися в постійній готовності до екстремальних дій може призвести до неадекватних реакцій, до помилок, що збільшує небезпеку.

На етапах гострих психічних реакцій, тобто в ситуації ризику, у багатьох починаються розлади функціональних систем психофізіологічної організації людини, наприклад, порушується координація рухів, з'являється розгубленість, порушується логічність і послідовність ухвалення рішення, що викликає ускладнення осмислення ситуації в цілому.

Фаховий ризик присутній і в ході вирішення завдань, що виникають під час взаємодії слідчого й оперуповноваженого.

Не зважаючи на численність і різноманітність розумових завдань, що треба вирішувати під час розкриття і розслідування злочинів, можна виділити найбільш типові завдання: а) пов'язані з виявленням доказової інформації; б) по висуванню слідчих версій; в) по оцінці доведеної інформації; г) по прийняттю найбільш важливих рішень [17, 48-50].

Так у ході роботи з інформацією, доказами завжди є ризик не виявити, знищити, втратити фактичні дані, що могли б стати доказами. При висуванні версій через інформаційну непевність залишається ймовірність помилки, вибору неправильного напрямку розслідування. Ризик схибити залишається і при перевірці правильних версій. Оцінка різноманітних за своїм характером джерел інформації потребує складної розумової роботи, особливо по визначенню допустимості та відносності доказів, що використовуються у кримінальній справі. Полігамність зв'язків і відношень, пов'язаних із розслідуваною подією, багатоепізодичні злочини, наявність співучасників, організовані злочинні групи - всі ці чинники істотно збільшують ризик неповноти, неточності в оцінці інформації і доказів щодо події, яка розслідується. І особливо велика ціна ризику при взаємодії слідчого з оперативним уповноваженим під час прийняття спільних тактичних рішень. Наприклад, пов'язаних із впровадженням оперативного співробітника в кримінальну групу, порушенням кримінальної справи з притягненням особи як обвинувачуваного, при підготовці обвинувального висновку тощо.

Окремо слід наголосити на наявності фахового ризику при вирішенні завдань, пов'язаних з *обшуками* і *затриманням*, проведенням розслідування за умов конфліктності слідчих ситуацій, погрозами з боку осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності, із протидією з боку організованої злочинності.

При цьому не можна не підкреслити, що психологічний аналіз форм спілкування суб'єктів взаємодії в екстремальних ситуаціях, наприклад, при затримці озброєних злочинців, із благополучними наслідками показує, що посадові особи не розглядають збройний опір як щось дуже небезпечне, а ставляться до небезпеки як до рядового випадку, як до типової штатної ситуації.

Ризиковані ситуації складні для осіб, що взаємодіють під час розкриття і розслідування злочинів, вони створюють екстремальні умови діяльності, тому при прийнятті та реалізації тактичних рішень посадові особи повинні, насамперед, дотримуватися визначеного стандар-

ту обережності, тобто прийнятого еталона поведінки в даній ситуації, виробленого практикою розкриття і розслідування злочинів. Проте науково обґрунтованих, перевірених практикою стандартів поведіння в різноманітних екстремальних ситуаціях ще не розроблено. При цьому, як стверджує Петровський В.А., суб'єкта більш хвилює не фізична небезпека "для себе або інших людей, а соціальна небезпека" у вигляді санкцій за допущену помилку й це необхідно враховувати. У зв'язку з цим, під час взаємодії в умовах тактичного ризику потрібно додатково звертати увагу і враховувати небезпеку, що існує не тільки для посадових осіб, але і для інших людей, і діяти в рамках розумної обережності.

І, нарешті, під час взаємодії може мати місце і проблема надситуативного ризику, коли деякі категорії людей віддають перевагу небезпечним варіантам безпечним, тобто "ризик заради ризику". Для такої категорії людей ризик є цінністю сам по собі, як джерело позитивних емоцій, як засіб самоствердження. У ризикованих ситуаціях такий суб'єкт одержує задоволення. Для таких людей ризик це спосіб життя. Проте така особа наражає на небезпеку інших. Таких ризикованих співробітників потрібно виявляти ще на етапі добору кадрів як непридатних для слідчої й оперативної діяльності.

3.4. Психологія протидії слідчої діяльності

На практиці йде видима та невидима психологічна війна злочинності з громадськістю та правоохоронними органами.

Сутність професійно - організованої психологічної війни виражена в настановах древньокитайського філософа і військового діяча Сунь Цзи (VI ст. до н.е.). Вони зводяться до такого:

1. Спотворюйте все гарне, що є в країні вашого супротивника.
2. Втягуйте визначних діячів супротивника в злочинні підприємства.
3. Підривайте престиж керівництва супротивника.
4. Використовуйте з цією метою співробітництво із найнегіднішими і наймерзотнішими людьми.
5. Розпалюйте чвари і сутички серед громадян ворожої вам країни.
6. Підбурюйте молодь проти старців.
7. Перешкоджайте всіма засобами нормальному постачанню ворожих військ.
8. Посилайте жінок легкої поведінки з тим, щоб доповнити справу розклагання.

9. Будьте щедрі на пропозиції і подарунки для купівлі інформації і спільників.

В останні роки слідча практика дедалі частіше стикається із цілеспрямованою, часом, дуже витонченою протидією слідству. Так за даними В.С. Кузмічов за 80% вивчених ним кримінальних справ і 90% опитаних засуджених здійснювалися протидії розслідуванню. [3, 16].

Проблема протидії розслідуванню набуває сьогодні особливої актуальності і гостроти. І пов'язане це, у першу чергу, із розширенням організованих форм злочинності і процесами корумпованості робітників владних структур [4, 129].

Протидія розслідуванню може бути визначена як навмисна діяльність, спрямована на перешкоджання процесу розслідування злочинного діяння і встановлення істини по кримінальній справі. При цьому з часом протидія може здійснюватися на етапі підготовки до вчинення злочину, при його вчиненні, після вчиненого злочину. Можна говорити про протидію до порушення кримінальної справи, після порушення, по закінченню розслідування, під час проведення слідчої дії, у ході його здійснення, після його завершення.

Залежно від того, хто протидіє розслідуванню, можна розрізняти антирозслідувані діяння: підозрюваного, обвинувачуваного, свідка, потерпілого, посадових осіб (спеціаліста експерта, представників владних структур і т. ін.).

За кількістю суб'єктів вплив може бути протидією однієї особи або декількох.

Стосовно процесу розслідування конкретного злочину, та варто відрізняти “внутрішню” і “зовнішню” протидії. Внутрішня “протидія” здійснюється особами, причетними так чи інакше до діяльності по розслідуванню злочину, - це, насамперед, учасники кримінального процесу. “Зовнішня” – це вплив осіб, які не є учасниками кримінального процесу. Як правило, це посадові особи, від яких залежить слідчий або його начальство. Зовнішньою протидією буде і відмова органів представницької влади в позбавленні депутатського імунітету свого колеги, підозрюваного у вчиненні злочину.

За регіональним критерієм вплив буває: на місцевому рівні (район, місто) і на більш високому рівні (область, республіка)

За рівнем організації протидія може бути проста і організована.

Протидія може бути безпосередньою або опосередкованою, тобто вплив здійснюється через інших осіб. Протидія реалізується, в основному, через механізм міжособового спілкування. При цьому прийнято виділяти інформативну, інтерактивну і перспективну сторони спілкування.

У плані протидії слідчій діяльності комунікативна сторона виявляється, насамперед, у різноманітних формах подачі інформації, що веде слідство хибним шляхом. При передачі інформації підозрюваним необхідно враховувати мотиви, цілі, установки, засоби інформування та ін. У комунікативному процесі об'єднуються діяльність, спілкування і пізнання.

У ході спілкування суб'єкти впливають один на одного, змінюючи тип відношень, що складаються між учасниками комунікації; наприклад, при допиті підозрювані нерідко дають помилкові показання, намагаючись змінити відношення слідчого на свою користь.

У ході спілкування необхідне порозуміння, тобто сторони повинні спілкуватися мовою, яку розуміють обидва суб'єкти. Тут прийнято говорити про вербальні і невербальні засоби комунікації.

Інтерактивна функція спілкування пов'язана з організацією спільної діяльності, їхньою взаємодією, тобто важливо не тільки обмінюватися інформацією, але й організувати спільну діяльність, де всі учасники обмінюються “діями” і носієм її буде вже не окремий індивід, а група. Наприклад, у ході відтворення обстановки й обставин подій організовується спільна діяльність слідчого, свідка, підозрюваного й інших осіб. Призначають взаємодію у вигляді кооперації і конкуренції.

Кооперація – це такий вид, при якому діяльність здійснюється на основі взаємодопомоги та співробітництва. Наприклад, допит при дачі правдивих свідчень.

Конкуренція – це тип поведінки, при якому сторони переслідують різні цілі. У ході розслідування найбільш яскраво виявляється це в конфліктній ситуації, наприклад, при відмові підозрюваного давати свідчення.

Перцептивна функція спілкування – це процес формування суб'єктом спілкування уяви іншої людини. Взаємовідношення суб'єктів спілкування в ході розслідування злочинів здійснюється за рахунок особливих психологічних механізмів. Спілкування – це, як мінімум, взаємодія двох активних суб'єктів, де кожному потрібно взяти до уваги не тільки мотиви й установки іншого, але й те, як інший розуміє його мотиви й установки. Тут важливу роль відіграють: емпатія – здатність до співпереживання; рефлексія, тобто спроможність усвідомлення індивідом того, як сприймається партнером по спілкуванню.

Протидія слідству завжди спрямована на конкретні сфери психіки осіб, здійснюючих розслідування, і впливає, в цілому, на:

- потребностно-мотиваційну сферу (потяги, бажання, ціннісні орієнтації, переконання);

- інтелектуально-пізнавальну (відчуття, сприйняття, уявлення, уява, пам'ять і мислення);
- емоційно-вольову (емоції, почуття, настрої, вольові процеси);
- комунікативно-поведінкову (взаємодії, взаємовідносини, особливості спілкування, міжособове сприйняття).

Нарешті, протидія може бути змішаною і впливати на декілька сфер психіки слідчого або на все відразу. Саме комплексний характер протидії слідству виявляється на практиці.

У структурі злочинної діяльності протидії розглядаються як засоби вчинення злочину. Вони можуть носити упереджений характер і засоби, які застосовуються або в ході вчинення злочину, або після завершення злочинного діяння.

До попереджувальних заходів протидії розслідуванню варто віднести:

- ретельну розвідку майбутніх об'єктів своєї злочинної діяльності;
- ретельну конспірацію злочинної діяльності;
- створення груп забезпечення безпеки (для організованих злочинних формувань);
- контррозвідувальну діяльність і охорону злочинного співтовариства;
- встановлення корумпованих зв'язків із посадовими особами правоохоронних органів;
- впровадження "своїх" осіб до правоохоронних органів, до органів влади;
- усунення осіб, спроможних розкрити злочинну діяльність;
- формування "програм" поведінки для своїх членів на випадок викриття;
- створення каналів зв'язку із СІЗО, а, у майбутньому, здійснення керівництва діями заарештованих.

У ході вчинення злочину і після цього можуть застосовуватися заходи для приховування інформації про злочин шляхом утаювання, знищення, маскування, фальсифікації інформації (помилкові показання, помилкові сліди, підробка документів, підміна об'єктів, знищення об'єктів, слідів) або їх носіїв. Можуть застосовуватися змішані засоби, наприклад, різноманітні інсценівки.

Крім того, для сучасної злочинності характерні й інші заходи протидії розслідуванню [4, 282-296]:

- створення негативної штучної, що підігрівається, спекулятивно-ажіотажної суспільної атмосфери навколо розслідування, замовлені в засобах масової інформації публікації, характеризуючі позитивно підозрюваних, вип'ячують промахи слідства, вигадані або справді маючі

місце, але в перебільшеному вигляді, зловживання слідчого;

- поширення явно помилкових чуток навколо розслідуваної події;
- організація пікетування, голодувань, незаконних демонстрацій, протестів представників суспільних прямиувань.

Використання корумпованих зв'язків у протидії розслідуванню на різноманітних рівнях (слідче відділення, на рівні заступників начальника РВВС; начальники РВВС; прокуратура; виконавчо-судова влада; нарешті, на рівні більш високих рангів; депутати, вище стоячі органи);

- постановка “на особливий контроль” місцевій владі ходу розслідування нібито через його особливе суспільно-політичне значення. У результаті чого не тільки слідчий знаходиться під пресингом, але й матеріали справ стають надбанням багатьох;

- жорсткий контроль чергових кроків слідства з боку корумпованих зв'язків;

- інформування злочинців про розпочаті кроки слідства;
- консультація злочинців з необхідних мір протидії.

Маніпулювання свідками або потерпілими:

- підкуп;
- шантаж;
- фізичне насильство;
- фізичне усунення небажаних осіб;
- відмова підозрюваного від спілкування та взаємодії зі слідчим;
- перехід підозрюваного на нелегальне становище;
- викрадення підозрюваного, що знаходиться в лікувальному закладі;
- фізичне усунення підозрюваного, що дає правдиві показання на слідстві;

- залучення до процесу захисника, пов'язаного зі злочинним співтовариством, що виконує не тільки процесуальні функції, але й роль “зв'язкового” для обміну інформацією між затриманим або заарештованим підозрюваним і його зв'язками; захисник використовується також як канал інформації про стан ходу розслідування і, нарешті, як суб'єкт, що безпосередньо протидіє своїми засобами і методами ефективному проведенню слідчих дій;

- значна матеріальна підтримка заарештованих осіб і їхніх сімей за умови взяття ними всієї провини на себе, не видачі спільників, організаторів;

- “наводка” слідства на нових спеціально підготовлених свідків та потерпілих, показання котрих “працюють” на версію про обмежений склад осіб, що вчинили злочин;

- підкидання нових “доказів”, підтверджуючих версію про обмежену кількість осіб, вчинивших злочин;
- призупинення злочинної діяльності осіб, які залишилися на волі;
- перехід осіб, які залишилися на свободі, на нелегальне становище;
- спроба звільнення підозрюваного з-під варти, перехід його на нелегальне становище або його виїзд до інших країн;
- обмеження технічного й іншого матеріального забезпечення слідства;
- створення некваліфікованих слідчо-оперативних груп, несвоєчасне створення таких груп, невиправдана заміна членів СОГ;
- зайва опіка ходу розслідування, суворість стосовно осіб головного розслідування, що веде до невпевності цих осіб у своїх діях, до позбавлення їх ініціативи;
- схилення слідчих до обмеження обсягу слідства, тобто “до обрубання хвостів”;
- підкуп, шантаж, фізичний вплив на слідчого, використання жінок легкої поведінки для подальшого впливу на слідчого, відсторонення від розслідування цього злочину через корумповані зв'язки або інші шляхи, а в окремих випадках, позбавлення життя слідчого;
- прагнення зводити міру кримінальної відповідальності підозрюваного до необережної провини, до самооборони;
- використання засобів і методів гіпнозного впливу, як на осіб, здійснюючих розслідування, так і на осіб, що володіють інформацією;
- нарешті, застосування сучасних новітніх технічних засобів для зняття інформації з ЕОМ, для прослуховування ходів допитів й інших слідчих дій, для підтримки зв'язків з особами, які знаходяться в СІЗО.

Отже, психологічний вплив – це сукупність різноманітних форм, методів і засобів впливу зацікавлених у результатах розслідування по кримінальній справі осіб з метою зміни поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, поведінки слідчого, спрямованих на повний або частковий відхід від кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини.

ВИСНОВКИ

Процесуальний, криміналістичний та психологічний аналізи підготовки та прийняття рішень слідчого дозволяють дійти наступних висновків:

1. Процесуальні рішення слідчого – це правові акти, в яких слідчий у межах своєї компетенції й у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку з метою досягнення завдань кримінального судочинства і згідно з фактичною ситуацією, що склалася, висловлює державно – владне веління, висновки по кримінальній справі, яка знаходиться у його впровадженні.

2. Діяльність слідчого при прийнятті рішення характеризується маргінальністю його статусу, тобто слідчий, з однієї сторони, згідно із КПК України, є головною особою при прийнятті процесуального та тактичного рішень, у керованій ним структурі, наприклад, у слідчо-оперативній групі, а з іншого боку - він виступає як керований у рамках загальної організаційної структури кримінального судочинства.

З однієї сторони, це рішення повинно задовольняти завданням, умовам розслідування злочину, вимогам структури, якою він керує (СОГ, слідча бригада). З іншого боку, він повинен реалізувати у своїх рішеннях вимоги та накази організаційних мегаструктур (начальника слідчого відділення, управління, прокурора, а в окремих випадках судді). Ця подвійність впливає на внутрішнє переконання слідчого. І тому може бути джерелом феномена розбіжності або антогоністичності критеріїв вибору тактичного рішення. У таких випадках на рішення впливають ці додаткові детермінанти організаційного плану, які є директивними за своєю суттю, і нерідко переважають внутрішньоорганізаційні фактори. З однієї сторони, прокурор, керівник слідчого відділення, відділу, управління як найбільш досвідчені суб'єкти дають вказівки, рекомендації, радять нижчому слідчому, впливають на тактичні та процесуальні рішення, чим забезпечують певну якість вибору у вирішенні слідчого завдання, збільшують організованість. З іншої – в умовах ієрархії доводиться платити тим, що виникають негативні обставини “заморожування інтелектуального потенціалу слідчого і групи”, “блокада індивідуальних вкладів”, що веде до зниження ініціативності, творчого підходу, ненаступальності в реалізації нав'язаного вибору.

Ієрархічні відносини діяльності у складі СОГ зумовлюють виникнення в ході формування тактичного рішення не просто реалізації

вибору як такого, а ще й організації спільної діяльності. У зв'язку з чим виникає ще одна особливість, яка проявляється в тому, що рішення реалізується не тільки в діяльності слідчого, а й у активності інших суб'єктів, тому завдання прийняття рішення і його реалізації ускладнюється. Важливим при цьому є те, що, хоча рішення може бути прийняте вищим керівником або колегіально, все ж таки основна відповідальність покладається на слідчого, тобто прийняття та реалізація рішення має персоніфікований характер. Отже, процесуальної незалежності слідчого не існує, є процесуальна самостійність у рамках чинного кримінально-процесуального законодавства.

3. В основі прийняття слідчим рішень лежить його внутрішнє переконання, як стан упевненості у правильності своїх висновків.

Процес формування внутрішнього переконання слідчого проходить, умовно, два етапи: від порушення кримінальної справи, прийняття її до свого провадження і до притягнення особи як обвинуваченого; з моменту притягнення особи як обвинуваченого і до прийняття рішення про закінчення досудового слідства.

4. Протягом однієї стадії процесу може мати місце попередня та остаточна оцінка доказів; кожна приведе до переконання про можливість і необхідність прийняти рішення за певним питанням.

5. Внутрішнє переконання слідчого на момент притягнення особи як обвинуваченого буде остаточним щодо вини обвинуваченого в вчиненні злочину, а стосовно встановлення істини по справі – попереднім.

Вважаємо, що зміст даного дослідження, а також сформовані в ньому висновки і пропозиції можуть бути використані при подальшій розробці теоретичних положень кримінального процесу та криміналістичної тактики в цілях оптимізації слідчої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Учебн. пособ. для вузов. – 3 изд. доп. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
2. Бахин В.П., Карпов К.С. Понятие и сущность криминалистической тактики. // Современные проблемы криминалистики – труды Академии Управления. – М., 1998
3. Кузьмичов В.С. Теория и тактика следственной деятельности. - К., 1997. - 246 с.
4. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного следствия / Под ред. Т.В. Аверьяновой, Р.С. Белкина. – М. 1997. – 400 с.
5. Коновалова В.Е. Правовая психология: учеб. пособие. – Харьков: “Основа” при ХГУ, 1990. -198с.
6. Чуфаровский Ю.В. Психология в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов. -М. Право и Закон, 1996. - 128с.
7. Васильев В.Л. Юридическая психология. 3-е изд.- СПб: Изд-во “Питер”, 2000. – 206с.
8. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. - М.: Юристъ, 1996. – 631 с.
9. Лузгин И.М. Логика следствия. Учебно-методическое пособие. НииРИО Академия МВД СССР. – М. 1976. – 65 с.
10. Словарь русского языка. - М., 1952. - 220 с.
11. Кони А.Ф. Сочинения. Т. 4. - М., 1967. – 152 с.
12. Бовина Б.Г., Мягих Н.И. и др. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел //Справочное пособие. - М.: НИЦ Проблем мед. обеспечения МВД РФ. 1997. - С.110-111.
13. Кулюткин Ю.Н. Эвристические методы в структуре решений. -М., 1970, 8с.
14. Зорин Г.А. Криминалистическая эвристика: Учебное пособие по курсу криминалистика. Т.1, - Гродно: Изд-во Гродненского ГУ, 1994.
15. Весельский В.К. Сучасні проблеми допиту процесуальні, організаційні і тактичні аспекти: Монографія. – К.: НТВ “ПРАВНИК” – НАВСУ, 1999. с.54 – 126 с.
16. Лебедев В.И. Искусство раскрытия преступления. – СПб., 1912. - С. 161.

17. Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В. Криміналістика: Курс лекцій ч.1. - Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – С.164.
18. B. Holyst. Kryminalistyka. Warszawa. 1983. - С. 463.
19. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. - М.: Изд-во ВШ МООП СССР, 1967. – 352 с.
20. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. – Тула: Автограф, 2000. – 446 с.
21. Чельцов-Бебутов М.А. Советский уголовный процесс. – М. Госюриздат. – 1962. – 503 с.
22. Малышев Ю.Г. О структуре убеждения, как философско-социологической категории. / Сб. Научные труды Иркутского института народ. хоз-ва. Иркутск. – 1967. – Вып. №4. – С. 224-238.
23. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М. Юр. лит. – 1973. – 736 с.
24. Коновалова В., Панов М. Інтуїція: поняття і роль в судочинстві // Вісник Академії правових наук України №1. Харків 1999. – С. 186-188.
25. Ратинов А.Р. Роль закона и социалистического правосознания в формировании внутреннего убеждения при оценке доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1966. – 372 с.
26. Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. – М. Госюриздат, 1960. – 176 с.
27. Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. - М.: Юр. Лит. 1964. – 179 с.
28. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. т. 2 – М. Наука, 1970. – 468 с.
29. Муратова К.Г. Процессуальные акты органов предварительного расследования. – Казань: Изд. Казан. ун-та, 1989. – 118 с.
30. Уголовный процесс / Под ред. Алексеева Н.С., Элькид Л.С., Лукашевича В.З. – М. Юр. лит. – 1972. – 162 с.
31. Александров А.Д. Истина как моральная ценность. – Новосибирск: Наука, 1987 – 241с.
32. Левитов Н.Д. О психическом состоянии человека. М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
33. Якуб М.Л. Показания следователей и потерпевших. – М.: Изд. МГУ, 1968. – 128 с.
34. Копнин П.Ф. Философские идеи В.И. Ленина и логика. – М.: Наука, 1996. – 463 с.
35. Коновалова В., Панов М. Інтуїція: поняття і роль в судочинстві // Вісник Академії правових наук України №1. Харків 1999. – С.

186-188.

36. Старченко А.А. Логика в судебном исследовании. – М., 1958. – 235 с.

37. Уёмов А.И. Логические ошибки. Как они мешают правильной мысли. – М. Госполитиздат, 1958. – 119 с.

38. Кириллов В.Н., Старченко А.А. Логика. - М., 1982. – 55 с.

39. Введенский А.И. Логика как часть теории познания СПб. 1912. – 510с.

40. Берназ В.Д. Психологічна характеристика найважливіших факторів, процесів, що впливають на прийняття та реалізацію тактичних рішень у перебігу слідчої діяльності // Вісник ОІВС. – 2000. -- №1 – С.124-127.

41. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. – М. 1972. – 61 с.

42. Алексеев С.С. Проблемы теории права. - М., 1982. - Т.2. - 282 с.

43. Якубович Н.А. Теоретические основы предварительного следствия./ Учебное пособие. – М.: Изд. МГУ. – 1971. – 142 с.

44. Эйсман А.А. Логика доказывания. – М.: Изд. Юр. лит. – 1971 – 112с.

45. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации / Учебник под ред. Лупинской П.Л. – М. Изд. Юристъ – 2001 - 704 с.

46. Лузгин И.М. Расследование, как процесс познания. – М., 1969. – 178с.

47. Ларин А.М. От следственной версии к истине. – М.: Юр. лит.. – 1976. – 200 с.

48. Медведев Н.Н. Теоретические основы расследования: Учебное пособие, Изд. Кубанского ун-та, Краснодар. – 1977. – 103 с.

49. Воробьев Г.Г. Документ. Информационный анализ. – М. Наука, 1973. – 255 с.

50. Манаев Ю.В. Законность и обоснованность процессуальных решений следователя. Волгоград, 1977. – 136 с.

51. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М. Юр. лит., 1973. – 736 с.

52. Лупинская П.А. Решение в уголовном судопроизводстве, их виды, содержание, форма. – М.: Юр. лит., 1976. – 168 с.

53. Шейфер С.А., Лазарева В.А. Основания оправдания и внутреннее убеждение следователя и суда // Уголовная ответственность: основания и порядок реализации. – Самара.: Изд. Самарского ун-та, 1990. – С. 144-157.

54. Викторов В.А. Следственный аппарат органов охраны общественного порядка // Соц. Законность. – 1968. - №4. – С. 4-7

55. Перлов И.Д.. Курс советского уголовного процесса. – М., 1969.
56. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. т. 2 – М.: Наука, 1970. – 468 с.
57. Еремеев В.П. Полномочия начальника следственного отдела органов МВД // Вопросы совершенствования предварительного следствия. – Л. 1971. – 245 с.
58. Лузгин И.М. методологические проблемы расследования. – М., Юр.лит., 1973. - 215 с.
59. Зелинский В.Д. Следователь как субъект расследования: Учеб. пособие Краснодар. Изд. Куб. ун-та. 1982 – 88 с.
60. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні // Вибрані твори. – К., 1999. – 240 с.
61. Дулов А.В. Основы психологического анализа на предварительном следствии. - М. Юр. лит., 1973. – 168 с.
62. Ратинов А.Р. Роль закона и социалистического правосознания в формировании внутреннего убеждения при оценке доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1966. – 372 с.
63. Муратова К.Г. Процессуальные акты органов предварительного расследования. – Казань: Изд. Казан. ун-та. – 1989. – 118 с.
64. Муравин А.Б. Проблемы мотивировки процессуальных решений следователя. Дис... канд. юрид. наук 12.00.09. – Харьков, 1987. – 194 с.
65. Белкин А.Р. Теория доказывания. М. – 1999. – 189 с.
66. Каз Ц.М. Проблемы доказывания в суде первой инстанции. – Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 1978. – 79 с.
67. Арцишевский Г.В. Выдвижение и проверка следственных версий. - М., 1978.
68. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України. - К.: Либідь, 1999. – 536 с.
69. Білоусов О.І., Земляна Т.Б., Смітєнко З.Д. Теорія і практика оцінки доказів у кримінальному судочинстві. Кіровоград. 1997. – 13 с.
70. Ульянова Л.Т. Оценка доказательств судом первой инстанции. – Юр. лит. М. – 1959. – 85 с.
71. Тертышник В.М. , Слинко С.М. Теория доказательств. – Харьков, 1998. – 223 с.
72. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 1. – 180 с.
73. Савченко А.Н. Оценка доказательств в соответствии с УПК РСФСР и нормы по оценке доказательств в проекте УПК РФ // Российский судья. – 2001. -- №2 – С. 34

74. Колдин В.А., Громов Н.А., Галкин В.А. О соотношении понятий «доказательства» и «фактические данные» // Российский судья. 2001. -- №12 С. 31-35.

75. Михайлов А.И., Соя-Серко Л.А., Соловьёв Л.Б. Научная организация труда следователя. – М., 1974.

76. Фуфыгин Б.В. Криминалистические рекомендации и их роль в расследовании преступлений. / Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан. – Калинин, 1980. – 74 с.

77. Пешак Я.Н. Следственные версии. – М.: Прогресс, 1976. – 228 с.

78. Цеков Ц. Организация на расследования на преступления. – София. – 1976.

79. Морозов К.Е. Математические методы в кибернетике. – М.: Знание, 1968. – 48 с.

80. Пашкевич П.Ф. Закон // Сов. государство и право. – 1982. -- №1 – С.60

81. Самойлов С., Караваев Н. Культура следственного производства. – Соц. законность. – 1983. -- №1 – С. 17.

82. Комиссаров К.И. Правоприменительная деятельность суда в гражданском процессе. Сов. государство и право. – М. – 1971. - №3 – С.76

83. Лазарев В.В. Социально-психологические аспекты применения права. – Казань. 1982. -- 114 с.

84. Стрёмовский В.А. Актуальные проблемы организации и производства предварительного следствия в СССР. – Краснодар, 1978. – 85 с.

85. Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. – К.: Выща шк., 1986. – 185 с.

86. Белкин Р.С. Тенденции и перспективы развития криминалистики. – Соц. законность, 1983.- №1 - с. 25

87. Грошевой Ю.М. Функции профессионального правосознания судьи в механизме принятия решения по уголовному делу. – Харьков, 1985. – 62 с.

88. Драпкин Л.Я. Решение следователя и тактические приёмы в структуре процессуальных действий. В книге следственные действия. – Свердловск, 1989. – С. 7-15.

89. Каминская В.И. Взаимоотношения уголовного и уголовно-процессуального права // Вопросы борьбы с преступностью. – 1975. вып. 44. – 86 с.

90. Манаев Ю.В. Законность и обоснованность процессуальных решений следователя. – Волгоград, 1977. – 136 с.

91. Сербулов А., Дубинский А. Вдосконалювати розслідування злочинів органами внутрішніх справ // Рад. Право. – 1979. – №2. – С. 12.
92. Копылов И.А. Следственная ситуация и тактическое решение. Волгоград. 1988. – 19 с.
93. Теплов В.А. Определение суда первой инстанции по уголовному делу. – Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1977. – 172 с.
94. Куцова Э.Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе: предмет, цель, содержание. – М. 1973. – 137 с.
95. Зеленецкий В.С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе. – Харьков, 1979. – 143 с.
96. Дубинский В.С. Некоторые вопросы создания и работы группы следователей. – К.: Выща шк. МВД СССР, 1972. №6, С. 179-180.
97. Драпкин Л.Я. Разрешение проблемных ситуаций в процессе расследования. – Свердловск. Изд-во Свердлов. юр. ин-та. 1985 – 187с.
98. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. М. Юр. лит. –1970. – 223 с.
99. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №22.- 638-644 с.
100. Ларин А.М., Савицкий В.М. Каким быть следственному аппарату? // Сов. государство и право. – 1991. - №1 – С. 30-38.
101. Михайленко А.Р. Ещё раз о том, какой орган должен проводить расследование // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Изд. Одес. ун-та, 1993. – С. 36 – 41.
102. Уголовно-процессуальный Кодекс Украины: Научно-практические комментарии / Под ред. Цупренко П.Г. – К., 1984. – 176 с.
103. Дулов А.В. Криминалистика. Минск 1998. – 273 с.
104. Мельник В.В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. – М., 2000. – 192 с.
105. Карнеева Л.М., Миньковский Р.М. Особенности пределов доказывания при принятии процессуальных решений в стадии предварительного следствия // Вопросы предупреждения преступности. – 1966. - №4 – С.37-88
106. Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Выща шк., 1970. – 392 с.
107. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. М., 1966. – 295 с.
108. Ильченко Ю.И. О процессе формирования внутреннего убеждения следователя / Проблемы совершенствования тактики и методики расследования преступлений. Сборник научных тр. – Иркутск, 1980. – С. 24-27.

109. Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. - М.: Изд. Акад. Наук СССР - 1955. - 384 с.
110. Лузгин И.М. Логика следователя. - М., 1976. - 53 с.
111. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела. - Харьков, 1998. - 340 с.
112. Погорельский М.А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система. - Харків. РВФ "Arcis" ЛТД. - 2002. - 160 с.
113. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Т.3. - М., 1969. - 418 с.
114. Корневский Ю.В. Доказывание в уголовном процессе (закон, теория, практика) // под ред. Власихина. - М. Юрист. - 2000. - 156 с.
115. Лаида Л., Неймарк Н. О методе и приёме убеждения. Советская педагогика. - М. - 1959. -- №2 - С.130
116. Стрёмовский В.А. Предварительное расследование в советском уголовном процессе. - М.: Юр. лит., 1958. - 134 с.
117. Крылов И.Ф. Понятие, сущность и задачи предварительного расследования. Советский уголовный процесс. - Л., 1989. - 214 с.
118. Крылов И.Ф., Бастрыкин А.И. Розыск, дознание, следствие. - Л. Изд. ЛРУ. 1984. - 217 с.
119. Глотов А.В. Процессуальная самостоятельность следователя и его внутреннее убеждение. Науч.-метод. Пособие. - Одесса: Изд. ОГУ, 1993. - 56 с.
120. Клейн А.А. Правовые и организационные аспекты процессуальной самостоятельности и независимости следователя ОВД. Автореф. дис. канд. юр. наук 12.00.09. - М., 1992. - 25 с.
121. Никандров В.И. Общие условия производства предварительного следствия в советском уголовном процессе. Автореф. дис. канд. юр. наук 12.00.09. - М., 1973. - 18 с.
122. Золотых В.В.
123. Строгович М.С. Избранные труды. / Теория судебных доказательств. Т.3 - М.: Наука, 1991. - 300 с.
124. Емельянова И.В. Внутреннее убеждение и процессуальная самостоятельность прокурора в советском уголовном судопроизводстве: Автореф... дис. канд. юрид. наук 12.00.09. - М., 1989. - 23 с.
125. Манаев Ю.В. Нравственные принципы и нормы правоприменительной деятельности следователя // Уголовно-процессуальные проблемы предварительного следствия и пути его совершенствования / Под ред. Н.А. Громова, С.П. Ефримичева и др. - Волгоград, 1985. - 42 с.

126. Погорецкий Н.А. Уголовно-процессуальные правоотношения следователя с органами дознания, начальником следственного отдела и прокурором. Автореф... дис. канд. юр. наук. 12.00.09. – Харьков, 1997. – 21 с.

127. Мешков М.В. Процессуальное положение начальника следственного отдела в советском уголовном процессе. Автореф. дис. канд. юр. наук 12.00.09. – М., 1992. – 27 с.

128. Гуляев А.П. Предварительное следствие: каким и где ему быть? // Истина. И только истина. М. Юр. лит., 1990. – С. 245-246.

129. Трубочкина В.В. Процессуальное положение следователя. Вестник. МГУ – 1997 -- №4 – С.91

130. Баулін О.В. «Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та її правові гарантії» Автореф. дис. Канд. Юр. наук 12.00.09. К. – 2000. – 20с.

131. Гуляев А.П. Следователь в уголовном процессе. М. Юр. лит. 1981. – 191 с.

132. Жуковский В.М. Процессуальная независимость следователя и некоторые её гарантии. – Волгоград, 1991. – с. 37-43

133. Емельянова И.В. К проблеме формирования внутреннего убеждения прокурора в советском уголовном судопроизводстве // Сборник научных трудов. – Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1980. – С. 132-137.

134. Дубривный В.А. К вопросу о правовом положении следователя в советском уголовном процессе // 50-летие Советской власти и актуальные проблемы правовой науки. – Саратов, 1967. – С. 173 – 175 с.

135. Поташник Д.П. Криминалистическая тактика. - М., 1998. - 486 с.

136. Элькинд П.С. Категория «цель» и «средство» в сфере уголовно-процессуального регулирования // Сов. государство и право. – 1972. -- №8 – С. 103

137. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека / Опыт теоретического и экспериментального исследования/.-М., 1969. – 222 с.

138. Филиппов А.Г., Целищев А.Я. Уголовные проблемы методики расследования преступлений // Сов. государство и право. – 1982. - №8 – С. 71 – 76.

139. Ипакян А.П. Подготовка и принятие управленческих решений // Основы научной организации управления и труда в органах внутренних дел. - М., 1973. – 68 с.

140. Бахин В.П., Кузьмичев В.С., Лукьянчиков Е.Д. Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. – К., 1990. – 56 с.

141. Дулов А.В., Новик Ю.И. Понятие и структура тактического решения, принимаемого следователем при производстве следственного действия // Теоретические проблемы криминалистической тактики. - Свердловск, 1981. - 47 с.

142. Герасимов И.Ф. Некоторые проблемы криминалистической тактики // Ленинский принцип неотвратимости наказания и задачи советской криминалистики. - Свердловск, 1972. - 30 с.

143. Белкин Р. С. Основы криминалистической тактики. - Волгоград, 1993. - 79 с.

144. Карпов А.В. "Психология принятия управленческих решений / Под ред. проф. В.Д. Шадрикова. - М.: Юристъ, 1998. - 440 с.

145. Шахназаров Г.Х. Стадии управления и демократический контроль // Сов.гос-во и право. - 1969. - №2. - С. 25.

146. Майминас Е.З. Процессы планирования в экономике. Информационный аспект. - М., 1971, 186с.

147. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Т.3. Криминалистические средства приемы и рекомендации. - М., 1997. - С. 166.

148. Зорин Г.А. Криминалистическая эвристика, т.1 - Гродно, 1994. - 124 с.

149. Герасимов И.Ф. Принципы построения методики раскрытия преступлений // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. - М., 1973. - С. 82.

150. Ильченко Ю.И. Риск как составляющая следственной деятельности // Преподавание юридической психологии и ее практическое применение в свете решений партии и правительства / Тезисы докладов и сообщений межвузовской научно-практической конференции 17-19 сентября 1986 г. Тарту-Киэрику. - Тарту: Изд-во Тартуского госуниверситета, 1986. - С. 131 - 133.

151. Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе. - Харьков, 1983. - 26 с.

152. Гранат Н.Л. О механизмах следственного мышления // Вопросы судебной психологии // Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной конференции по судебной психологии. - М., 1971, с.81.

153. Коновалова В.Е. Шепитько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции. - Харьков, 1997. - 186 с.

154. Зорин Г.А. Криминалистическая эвристика. Т.2. - Гродно, 1994. - 117 с.

155. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. - М., 1975. - 172 с.

156. Яблоков Н.П. Основы криминалистического прогнозирования // Криминалистика. Учебник. - М., 1995. - 131 с.

157. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык. 1984. – 797 с.
158. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова -4-е изд. -М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
159. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. - 2-е изд. испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
160. Зайгарник Б.В. Патопсихология. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 576 с.
161. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. - М.: Изд-во БЕК, 1997. – 342 с.
162. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. -К.:РИО МВД УССР, 1973. -122с.
163. Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. -Минск: Вышэйшая школа, 1978. -176с.
164. Прикладная юридическая психология :Учеб. пособие для вузов /Под ред. проф. А.М.Столяренко. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
165. Чуфаровский Ю.В. Психология в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов. -М.: Право и Закон. 1996. - 128с.
166. Берназ В.Д. Психологическое воздействие в следственной деятельности // Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінального-процесуального законодавства в сучасних умовах / Тези доповідей науково-практичної конференції 25 квітня 2002 р. – Ч. 1. – К., 2002. - С. 177 - 179.
167. Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н. Предварительное следствие. - М.: Юрид. литература, 1965. – 225 с.
168. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. - М.: Юристъ, 1996. – 631 с.
169. Туренко Н.С. Количественные критерии правомерного психологического воздействия // Криминалистика, криминология и судебные экспертизы в свете системно-деятельностного подхода: Науч.-практ. изд. Вып. 3. – Ижевск: Детектив-Информ, 2001. – С. 111 – 114.
170. Еникеев М.И., Черных Э.А. Психология допроса: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1990. – С. 148
171. Антипова С. Особенности тактико-психологического воздействия следователя на лиц с дефектами психики при производстве допроса // Информационный бюллетень № 13 по материалам Криминалистических чтений: криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью. – М.: Академия управления МВД России, 2001. - С.54-61.

172. Юридична психологія / За загальною редакцією проф. Я.Ю. Кондратьєва. - К.: НАВСУ, 2000. – 162 с.

173. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной деятельности. -2-е изд., доп. - М.: МЗ-Прогресс, 2001. – 208 с.

174. Зорин Г.А., Левонец В.И. Психологическая защита в напряженных криминалистических ситуациях.- Гродно: Изд-во ГОУТ, 1995. – 87с.

175. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. – М.: Наука, 1985. – 238 с.

176. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. – М.: Юрист, 1996. – 631 с.

177. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 342 с.

178. Наенко Н.И. Психическая напряженность. - М., 1976. – 248 с.

179. Васильев А.Н. Тактические приемы допроса свидетеля и потерпевшего // Тактика допроса. Васильев А.Н., Корнеева Л.М. - М.: Юрид. лит., 1970. – 109 с.

180. Проблемы судебной этики. /Под ред. М.С.Строговича. -М., 1974. – 133 с.

181. Горський Г.Ф., Конорев Л.Д., Котов Д.П. Судебная этика. - Воронеж, 1973. – С. 99.

182. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. -К.:РИО МВД УССР, 1973. -122с.

183. Берназ В.Д. Психологическое воздействие в следственной деятельности. // Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства у сучасних умовах / Тези доповідей науково-практичної конференції 25 квітня 2002 р. 1 частина, - К., 2002. - С. 179.

184. Науково-практичні рекомендації / Під ред. М.І. Ануфрієва, Я.Ю. Кондратьєва. - К.: НАВСУ, 1999. – 72 с.

185. Ожегов С.И. “Словарь русского языка” Изд. 7-е, стереотипное. - М.: Сов. энциклопедия, 1968. – 900 с.

186. Реан А.А. Психология изучения личности: Учеб. пособие. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. - 288 с.

187. Александровский Ю.А., Лобастов О.С. и др. Психогении в экстремальных ситуациях // Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия / Сост. А.Е.Тарас, К.В. Сельченко. - Минск: Харвест, 2000. – 220 с.

188. Психология. Словарь /Под ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского 2-е изд. испр. и доп. -М.: Политиздат, 1990. - 494с.

189. Савенок А.Л. Риск как обстоятельство, исключаящее преступность деяния //Актуальные проблемы правоохранительной деятельности /Труды Калининградского юридического институт МВД России. Вып. 5. - Калининград: Калининградский ЮИ МВД России, 1999. - С. 87-94.

190. Прикладная юридическая психология: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А.М.Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. - 639 с.

191. Ильченко Ю.И. Риск как составляющая следственной деятельности // Преподавание юридической психологии и ее практическое применение в свете решений партии и правительства / Тезисы докладов и сообщений межвузовской научно-практической конференции 17-19 сентября 1986 г. Тарту-Киэрику, -Тарту: Изд-во Тартуского госуниверситета, 1986. - С.131-133

192. Зорин Г.А. Перспективы применения эвристических методов в расследовании преступлений //Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью /Тезисы научно-практической конференции. - Минск, 1992. - С.42-45

193. Зорин Г.А. Психологический контакт при производстве допроса. Учебное пособие по курсу “криминалистика”. -Гродно, Изд-во Гродненского гос.ун-та, 1986. -71с.

194. Шамрай В.А. Психологические аспекты риска в деятельности участкового инспектора милиции // Социально-психологические проблемы органов внутренних дел / Межвузовский сборник научных трудов. -К.: Украинская академия внутренних дел, 1993. - С. 126-132

195. Зорин Г.А. Криминалистический риск: Природа и методы оценки. Учеб. пособие. - Минск: Изд-во БГУ, 1990. – 89 с.

196. Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. -Харьков, 1983. -40с.

197. Криминалистика: Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений / Под ред. проф. В.Ю.Шепитько. - Харьков: Одиссей. – 200 с.

198. Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3-х т, Т.1: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. - М.: Юристъ, 1997. -480 с.

199. Гроздинский М.М. Учение о доказательствах и его эволюция. Харьков, 1925.

200. Крошко В.П. К вопросам психологического и психологического аспектов профессионального риска // Социально-психологические проблемы органов внутренних дел / Межвузовский сборник научных трудов. – К.: Украинская академия внутренних дел, 1993. – С. 111 – 126.

Наукове видання

**Рішення слідчого
(криміналістичний, процесуальний
та психологічний аспекти)**

Монографія

Берназ Василь Дмитрович
доктор юридичних наук, доцент
Смоков Сергій Михайлович
кандидат юридичних наук

Підписано до друку 17.12.04. Формат 60х90/16
Папір друкарський. Обсяг 9 д.а. Наклад 300 прим. Зам. №51/04
Видавництво Одеського юридичного інституту НУВС
(Свідоцтво ОД №25 від 15.07.2003 р.)
м. Одеса, вул. Успенська, 1
тел. (0482) 28-28-84

